

એકે ધર્મયુદ્ધ

[અમદાવાદના મીસમજીરોની લડતનો ઇતિહાસ]

મહાદેવ હરિભાઈ દેશાઈ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

ત્રક્રમાંક ૧૦૨૨૦ વર્ગિક

તુ નામ ૨૩૩ ધન્યુધ્ય

T: ૯૭૮૨૩૩૮૩ ગાજ. ૫૩૮

એક ધર્મયુધ્ધ

[આમદાવાદના મીલમજુરોની લડતનો ઇતિહાસ]

આરંભ

પૂર્ણાહુતિ

૨૨ : ૨ : ૧૮

૨૦ : ૩ : ૧૮

લેખક

મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ

સત્યાગ્રહશ્રમ—સાબરમતી

પ્રકાશક

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર

અ મ હ વા ઇ

મૂલ્ય આઠ આના

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી ડૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૦૨૨૦

જા : ૯૩૬૨૬૨૬૬ ૫૫૩૪૮૭૪

મુદ્રક અને પ્રકાશક
રામદાસ મોહનદાસ જાંધી
નવજીવન મુદ્રણાલય
અમદાવાદ

ઇતિહાસે નહિ જોયેલા :એક ધર્મયુદ્ધનો ઇતિહાસ
વાચકો સમક્ષ પુસ્તકના રૂપમાં રજુ કરતાં અમને આનન્દ
થાય છે. આ લેખો મૂળ 'નવજીવન' માસિકમાં પ્રસિદ્ધ
થયા હતા.

—પ્રકાશક

અનુક્રમણિકા

મજુરોની લડતનો ઇતિહાસ અને અવલોકન	૩
મહાત્માજીની પત્રિકાઓ	૫૭
પરિશિષ્ટ	
લવાઈ સંબંધી કાગળો અને પોતાના કાગળો	
વિષે ગાંધીજીનો ખુલાસો	૧૦૭

એ ક ધર્મયુદ્ધ

“ ખુદા ઈજ્જત બહુત હેવે મહેરબાન ગાંધી કો,
 દુવાએં દે રહે હૈ હિન્દુ મુસલમાન ગાંધી કો.
 ગરીબોં કે લીયેં ઉન્હોને યે સદ્મા ઉઠાય’,
 ગાયા હમેં બી ખવાબ ગફલત સેં જગાયા.
 હમ તો સમજે હૈ કિ તનહાઈ કા સાથી પાયા,
 કતહદે કુફરતે ગેબ સે તુ હમ કો ખુદા યા.
 મહેરબાન ગાંધી ઔર ખહેન અનસૂયા હમારી,
 તો કયામત નામ ઉન કા રહે દુનિયા મેં જરી. ”

પૂરમ પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીજીના સત્યાગ્રહાશ્રમમાં સવાર-
 સાંજ બ્રહ્મચારીઓ જે પ્રાર્થના કરે છે તે પ્રાર્થનામાં તેમના
 જીવનના ધ્યેયને પ્રગટ કરતા મંત્રો અને ભજનો મુખ્ય છે.

આ મંત્રો અને ભજનોનું રહસ્ય બ્રહ્મચારીઓના આત્મામાં રેડાય અને કાળે કરીને તેમનાં કર્મમાત્રમાં એ ઉદાત્ત રહસ્યો પ્રગટ થતાં રહે એવો ગાંધીજીનો ઉદ્દેશ છે. મહાત્માજીની પ્રવૃત્તિમાં તો આશ્રમમાં નિત્ય રટાતું

‘કામયે દુઃખતપ્તાનાં પ્રાણિનામાર્તિનાશનમ્’

અને આશ્રમનું માનીતું

‘વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ જે પીડ પરાઈ જાણે કે’

એ જ આજકાલ જોઈ રહ્યા છીએ.

આ જન્મે વચ્ચેનો જેટલાં સાદાં છે તેટલાં જ ગંભીર છે. એમાં મમત્વ કે અભિમાનનો અંશ નથી રહેલો; કેવળ પ્રવૃત્તિ માત્ર એક ઇષ્ટ પ્રવાહમાં જ વહે એવી તીવ્ર વાંચ્છના એમાં રહેલી છે. માટે જ ખરા સત્યાગ્રહીએ એને પોતાનાં આચારસૂત્રો બનાવેલાં છે. મમત્વ કે અભિમાનથી તે સત્યાગ્રહનું ક્ષેત્ર શોધવા નથી જતો; સત્યાગ્રહના વિષયો આપોઆપ જ તેને મળી રહે છે, અને સત્યાગ્રહીને તે હાથ ધર્યા વિના ચાલતું જ નથી. ચંપારણ્ય મહાત્મા ગાંધીજી શોધતા નહિં ગયેલા, ચંપારણ્ય જ મહાત્માજીને ખેંચી લઈ ગયેલું. ખેડાના ખેડુતોની લડત પણ એઓ જોઈરવા નહોતા ગયા, એ એમને સોંપવામાં આવી હતી. હા, એટલું ખરું કે મહાત્માજીએ અમુક વસ્તુ હાથમાં લીધી તે તેનો સતોપકારક અંત લાવ્યા વિના છોડી નથી જ.

અમદાવાદના મીલમજૂરોની લડતમાં પણ મહાત્માજીને પરેશ્વાએ પડવું પડેલું. તા. ૨ જ ફેબ્રુઆરીએ મહાત્માજીને ખેડાની સ્થિતિ સંબંધે મુંબઈ જવું પડેલું, ત્યારે ત્યાં તેમને

શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈનો મેળાપ થએલો. અંબાલાલભાઈએ કેટલાક કાગળો બતાવી મહાત્માજીને દર્શાવું કે અમદાવાદમાં મીલમજુરો, બોનસના સંબંધમાં અસતોષ થવાથી હડતાળ પાડે એવી ધારતી છે; અને હડતાળ પડશે તો પરિણામો બહુ અનિષ્ટ આવશે, માટે મહાત્માજીને વચ્ચે પડવાની જરૂર છે. અંબાલાલભાઈએ બતાવેલો ભય મહાત્માજીને ગંભીર લાગેલો, અને જો સ્થિતિ તેવી જ હોય તો આખા અમદાવાદ શહેરની શાંતિને ધક્કો પહોંચાડે એવા સંજોગો બનતા પ્રયત્ને અટકાવવાનો મહાત્માજીએ નિશ્ચય કરેલો.

અમદાવાદ જઈને એમણે મજુરોનો અને મીલના એજન્ટોનો પક્ષ શો છે તેની તપાસ કરવા માંડી. તેમણે જોયું કે ગયા વર્ષના અગસ્ટ માસથી સાળખાતાવાળા મજુરોને મનમાન્યાં ‘પ્લેગ બોનસ’ મળ્યા કરતાં આવડ્યાં છે; તેમણે જોયું કે આ પ્લેગ બોનસથી લોભાઈ ઘણા સાળખાતાવાળા મજુરો, જેઓ પ્લેગને લીધે અમદાવાદ છોડી ચાલ્યા જાત તેઓ, જીવને જોખમે પણ મીલોને વળગી રહ્યા હતા. તેમણે જોયું કે આ પ્લેગ બોનસ કેટલાક દાખલાઓમાં મજુરોની રોજીના ૭૦ થી ૮૦ ટકા જેટલું આપવામાં આવતું હતું; અને પ્લેગ ખંધ થયા પછી પણ અનાજ, કપડાં અને હરરોજના વાપરની વસ્તુઓના ભાવ તો પ્રથમના કરતાં બમણા ત્રીણા અને ચારગણા થઈ જવાથી એ બોનસ ચાલુ રહ્યું હતું; આ બોનસ એકાએક ખંધ કરવાના મીલમાલિકોના વિચારથી સાળખાતાવાળા મીલ-મજુરોમાં ખળભળાટ થયો હતો. તેઓ હમેશા શ્રી અનસૂયા બહેનને મળવા અને પોતાની સ્થિતિ તેમની આગળ પ્રગટ

કરવા લાગ્યા. પ્લેગ બેનસને બદલે મોંઘવારીનો વધારો
ઝોઝામાં ઝોછો ૫૦ ટકા મળતો જોઈએ એવી તેઓ
માગણી કરતા હતા. મહાત્માજી અમદાવાદમાં આવી મુખ્ય
મુખ્ય મીલએજન્ટો સાથે મસલત ચલાવવા લાગ્યા. તેઓ પણ
નિવેડો આણવાની ઇતેજારી બતાવવા લાગ્યા. અત્યાર સુધી
મહાત્માજીએ એ બાબતમાં પ્રત્યક્ષ રીતે પડવાનો નિશ્ચય
નહોતો કર્યો. પણ સ્થિતિ દિનપ્રતિદિન ગંભીર સ્વરૂપ પકડતી
હતી. સઘળી વાત સરકારને કાને પણ પહોંચી હતી, અને
તા. ૧૧ મીએ અમદાવાદના દિલસોઝ કલેક્ટર સાહેબે
મહાત્માજીને નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો હતો:

“ બેનસના પ્રશ્ન સંબંધે મીલમાલિકો અને
મીલમજૂરો વચ્ચે બહુ ગંભીર સ્થિતિ ઉત્પન્ન
થવાની વકી છે. અને મીલમાલિકો મીલો બંધ
કરી દેવાની ધમકી આપે છે, જેથી બહુ તકલીફ અને
દુઃખ થવાનો સંભવ છે. તેથી ખરી વસ્તુસ્થિતિ સમજવા
હું અતિશય ઇતેજાર છું. મને ખબર મળી છે કે મીલમાલિકો
જો કોઈની સલાહ સાંભળે તો માત્ર તે આપની જ સાંભળે
એમ છે; અને વળી તેમના તરફ ધણે અંશે આપને દિલ-
સોઝી છે, તથા તેમનો પક્ષ આપ જ મને બરાબર સમજાવી
શકો એમ છો. કાલે મને એકાદ કલાક આપવાની અનુરૂપતા
કરી શકો તો હું આપનો બહુ આભારી થઈશ. ”

મહાત્માજી કલેક્ટરને મળ્યા, મજૂરોને મળ્યા,
મીલએજન્ટોને મળ્યા, અને મસલત ચલાવી.
આખરે બંને પક્ષે પંચ મારફતે નિવેડો લાવવાનું

નક્કી કર્યું; અને પંચમાં મીલમાલિકો તરફથી શેઠ અંબાલાલભાઈ, શેઠ જગાભાઈ દલપતભાઈ અને શેઠ ચંદુલાલ, મળુરો તરફથી મહાત્મા ગાંધીજી, શ્રી. વલ્લભભાઈ પટેલ અને શ્રી. શંકરલાલ ખેંકર તથા સરપંચ તરીકે કલેક્ટર સાહેબ નીમાયા.

આ પછી તુરત મહાત્માજીને ખેડામાં જવાનું થયું, ત્યાંનો મામલો પણ મંભીર હતો. તપાસ પણ તેમણે શરૂ કરી દીધી હતી, અને ત્યાંના કામમાં લગભગ તેઓ પરોવાયલા હતા, એટલામાં તો અનસૂયાબહેને ખબર આપ્યા કે અહીંની સ્થિતિ ગંભીર છે અને માલિકો એકસામટી 'લોકઆઉટ' જાહેર કરવાની તૈયારી ઉપર છે. મહાત્માજી અમદાવાદ પહોંચ્યા. તેમને ખબર મળી કે કેટલીક મીલમાં કંઈક ગેરસમજુત થવાથી મળુરોએ હડતાળ પાડી છે. મહાત્માજીએ જોયું કે પંચ નીમાયા પછી મળુરોએ લીધેલું આ પગલું ગેરવાજબી છે. તુરત તેમણે મીલમાલિકોને બનેલી બાબત ખાતર પોતાની દિલગીરી બતાવી, અને મળુરો ભૂલ સુધારી લેવાને તૈયાર છે એમ તેઓને જાહેર કર્યું. આ પ્રસંગે એટલું કહી દેવું જોઈએ કે મીલમાલિકોની પણ આમાં કાંઈ કસર થઈ ન હતી એમ નહિ, પણ મહાત્માજીએ પોતાના પક્ષની કસરને જ મહત્ત્વ આપ્યું, અને તે સુધારી લેવાની તત્પરતા બતાવી. પણ મીલમાલિકોને એ વાત ગળે ન ઉતરી. તેમણે તો પંચ નીમાયા પછી મળુરોએ હડતાળ પાડી એટલે તત્કાળ પંચ તૂટે છે એવો આગ્રહ કર્યો અને પોતે પંચથી બંધાયલા ન હોવાને લીધે, ૨૦ ટકા વધારો લઈને કામ કરવા મળુરો રાજી ન હોય તો તેઓને કાઠી મુકવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ

સ્થિતિ અટકાવવાના મહાત્માજીના પ્રયત્નો અથાગ હતા. પણ મીલમાલિકો તો મળુરોએ કરેલી ભૂલને વળગી રહ્યા અને એકના બે થવાની સાફ ના પાડી.

એ પછી મહાત્માજી મળુરોને ખૂબ મળવા લાગ્યા. બહેન અનસૂયા, બાઈ શંકરલાલ બેંકર અને મીલમળુરોની સ્થિતિ તથા પગાર સંબંધી માહિતી ધરાવનારા બીજા ગૃહસ્થોની સાથે મસલત ચલાવી. અહીંના મળુરોને શું મળે છે, મુંબઈના મળુરોને શું મળે છે, મળુરોની કેટલી માગણી છે, મીલમાલિકોની સ્થિતિ શી છે, તેઓને શું કમિશન લડાઈ પહેલાં મળતું હતું, લડાઈ પછી શું મળે છે, લડાઈ પછી કાપડ તૈયાર કરવાનો ખર્ચ વધ્યો છે તે ધ્યાનમાં લેતાં તેઓને મળુરોની વધારાની માગણી પોપાઈ શકે છે કે કેમ, વગેરે બધા પ્રશ્નોનો અતિશય સૂક્ષ્મ રીતે વિચાર કર્યો, અને જોડેલે અંશે નિર્ણય પોતાથી લાવી શકાય તેટલે અંશે નિર્ણય લાવ્યા. નિશ્ચય કર્યો કે મળુરોએ ૩૫ ટકાથી વધારે માગવું જોઈએ નહિ, અને મળુરોને મર્યાદામાં રાખવાના હેતુથી તેઓને પણ તેવી સલાહ આપી દેવી જોઈએ. મળુરોને આ સલાહ આપ્યા પહેલાં ન્યાયની ખાતર મીલમાલિકોને પોતાના આ નિશ્ચયની ખબર આપવી જોઈએ, અને તેમને એ બાબતમાં શું કહેવાનું છે તે સાંભળવું જોઈએ એ યોગ્ય ધારી તેમને એ બાબત ખબર આપવામાં આવી તથા તેમના વિગતવાર અભિપ્રાયની અને તેમની મદદની વિનંતિ કરવામાં આવી. મદદ તો તેઓ આપી શકતા જ ન હતા એટલે તેઓએ સરકાર અને મુંબઈના મીલમાલિકો બહુ થોડો વધારો આપે છે એવી

અપ્રસ્તુત સૂચના કરીને પોતે વર્તમાન સંજ્ઞેગોમાં થું આપવું જોઈએ તે પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો. આથી મહાત્મા ગાંધીજી અને તેમના સહાયકોને, મજુરોને ૩૫ ટકા માગવાની સલાહ આપ્યા. સિવાય ખીજે માર્ગ રહ્યો નહિ. જે મજુરો અત્યાર સુધી મોંઘવારીના વધારા તરીકે ૫૦ ટકાને વળગી રહ્યા હતા તેઓને તેમના સલાહકારોએ ખૂબ સમજાવી ૩૫ ટકા માગીને જ સંતોષ પકડવાની ભલામણ કરવાથી તેઓએ તે કંઈક આનાદાની પછી સ્વીકારી.

બંને પક્ષમાં 'આગ્રહ' નું તત્ત્વ તો અત્યાર અગાઉનું દાખલ થઈ ચૂક્યું હતું. તાણાવાળાઓએ જ્યારથી પોતાનું મહાજન બાંધ્યું ત્યારથી જ મજુરોમાં ઐક્ય અને આગ્રહનાં ખીજ નંખાયાં હતાં. મજુરોના ઐક્યની સામે થવાને મીલમાલિકોએ પણ એક ચક્ર (ગ્રૂપ) રચ્યું. આ બે પક્ષો વચ્ચે લગભગ ૨૫ દિવસ સુધી સંપૂર્ણ રસાકસીથી છતાં કાંઈપણ કડવાશ વિના જે લડત ચાલી રહી હતી તેને આખું અમદાવાદ શહેર જ નહિ પણ આખું ગુજરાત અને કેટલેક અંશે આખો દેશ નિરખી રહ્યો હતો. આપણે આ લડતની મુખ્ય વિગતો અને તેની અંદર રહેલાં રહસ્યો તપાસીએ.

જે દિવસે મીલમજુરોએ પોતાના સલાહકારોની સલાહ સ્વીકારીને પોતાની આખી બાજુ તેમને સાંપી તે દિવસથી જ મહાત્મા ગાંધીજીએ મજુરોના ઉભરાતા ઉત્સાહને શુદ્ધ દિશામાં વાળી અને તેમનામાં રહેલી 'મસ્તી' ની ખાસીઅતો ઉપર અંકુશ મુકી, આ લડતને 'ધાર્મિક' સ્વરૂપ આપવાના ઉપાયો યોજવા માંડ્યા. મજુરોના આંતર અને બાહ્ય જીવનમાં પ્રવેશ કર્યા વિના એકલી સલાહ પ્રાયઃ નિષ્ફળ

જન્ય અથવા છેક નિષ્ફળ ન જન્ય તો પણ તેની સફળતામાં પણ કાંઈ અર્થ રહે નહિ, તેથી અનેક માર્ગે તેમના જીવનમાં પ્રવેશ કરવાનો નિશ્ચય થયો. આ માર્ગો નીચે પ્રમાણે:

(૧) મજૂરોને ઘેર જઈ તેમની સમગ્ર સ્થિતિની પૂછપરછ કરી તેમની રહેણીકરણીમાં કાંઈ કસૂર જણાય તો તે સુધારવાના, તેમની બીડમાં સલાહ અને મદદ આપવાના, અને અને તેટલે અંશે તેમના સુખદુઃખમાં ભાગીદાર બનવાના પ્રયત્ન કરવા;

(૨) લડતમાં પોતાના વર્તન સંબંધે મજૂરોને કાંઈ સલાહ સૂચના લેવી હોય તો તે તેમને જ્યારે જોઈએ ત્યારે આપવાની વ્યવસ્થા કરવી;

(૩) નિત્ય તમામ મજૂરોની એક નિશ્ચિત સ્થળે જાહેર સભા ભરીને લડતના સિદ્ધાન્તો અને રહસ્ય ઉપર તેમને જોધ આપવો;

(૪) આ સિદ્ધાન્તો અને રહસ્ય તેમનામાં સદાને માટે દૃઢીભૂત થઈ રહે, તેમને સાદું પણ ઉત્તમ પ્રતિનું સાહિત્ય પૂરું પડે અને તેમના મન અને બુદ્ધિની ઉન્નતિ થઈ, તે ઉન્નતિનાં સાધનો તેઓ પોતાનાં બાળબચ્ચાંને વારસામાં આપે તે ખાતર તેમને માટે નિત્ય સુબોધપત્રિકાઓ કાઢવી.

(૧) આ નિશ્ચય અનુસાર લડત દરમ્યાન દરરોજ સવાર સાંજ બાઈ શંકરલાલ બેંકર, અનસૂયા બહેન અને બાઈ જગનલાલ ગાંધી મીલમજૂરોના મુકામે જતાં, અને તેટલા લગ્નાઓમાં મજૂરો અને તેમના કુટુંબનાં માણસોનાં નામદામ લઈ, કુટુંબના આવક ખર્ચ સંબંધી આંકડા મેળવી ભવિષ્યમાં તેમની સ્થિતિ સુધારવા માટે માહિતીનો પાયો

રચતાં; તેઓમાં લડતથી કંટાળેલા અથવા ભૂખમરાનો ભય રાખનારાઓને સમજણ અને હિંમત આપતાં, દર્દીને માટે દવાદારની ગોઠવણ કરતાં અને રોજ મેળવવા ઇચ્છનારાઓને રોજનાં સાધન મેળવી આપવાનો પ્રયત્ન કરતાં.

આ સવાર સાંજની મુલાકાતનું મહત્ત્વ કાંઈ જોવુંતેવું ન હતું. આખી મીલમજુરોની આલમની 'નાડ' આ મુલાકાતોથી પરખાતી, અને આગળ જણાવવામાં આવશે તે પ્રમાણે એ મુલાકાતને લીધે જ લડતની 'અણી'ની દશાએ થું પગલું લેવું તે મહાત્માજીને સ્પષ્ટ હતું.

(૨) સાંજ સવાર મજુરોના મુકામ ઉપર મુલાકાત ઉપરાંત, મજુરોને દિવસનો બાકીનો વખત જોઈને અનસૂયાને ત્યાં આવીને સલાહ લેવાની છૂટ હતી. સંખ્યાબંધ મજુરો અનસૂયા જોઈને ત્યાં આવતા—વખતનો પણ મેળ ન હતો, લડતના આખરના દિવસોમાં તો રાત્રે એક અને બે વાગ્યા સુધી મજુરો અનસૂયા જોઈનેનાં બારણાં ઉઘડાવતા અને જરા પણ કચવાયા વિના તેમને સલાહ આપવામાં આવતી.

(૩) અને (૪) મજુરોના સમુદાયને સામાન્ય સલાહ આપવાને માટે સભાઓ અને સુબોધપત્રિકાઓની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. શાહપુર દરવાજાની બહાર સાબરમતીને કાંઠે આવેલા એક બાવળના ઝાડ તળે દરરોજ સાંજે સહુ મજુરો, કેટલાક બપોળે ત્રણ ત્રણ અને ચચ્યાર માઈલ દૂરથી ચાલીને આવી એકઠા થતા, અને મહાત્માજી, જોઈને અનસૂયા, શંકરલાલ ઐંકર તથા સહાનુભૂતિ ધરાવનાર બીજાં ભાઈ જોઈને તેમને મળતાં.

આ બાવળના ઝાડ તળે જે અદ્ભુત ઐતિહાસિક દૃશ્યો પ્રગટ થયાં છે, તેની તે વેળા હાજર રહેનાર સિવાય બીજાને બહુ થોડી જાણ છે. મહાત્માજીએ બનતાં સુધી 'મૂંગા' કાર્યને જ પ્રાધાન્ય આપવાનો મહામંત્ર લીધેલો છે, અને તેમનાથી બની શક્યું ત્યાં સુધી પોતાની પ્રવૃત્તિઓ વિષે વર્તમાનપત્રોમાં ખોટાખરા હેવાલો આવતા અટકાવવાની તેમણે કાળજી રાખી છે. આ જ કારણથી ચંપારણ્યમાં 'તપાસ'ની મુખ્ય હકીકત સિવાય ત્યાંના આંતર જીવનમાં પરિવર્તન કરવા માટે મહાત્માજીએ શા શા ઉપાયો લીધા છે અને કેટલું પરિવર્તન થયું છે તેની વર્તમાનપત્રો માત્રથી ઇતિહાસ જાણનાર જગતને તો ખબર પડી જ નથી. મીલમજુરોની લડત દરમ્યાન તો મહાત્માજીનાં જે બાપણો થતાં તેની માહિતી વર્તમાનપત્રોને ખસુસ કરીને પૂરી પાડવામાં આવતી ન હતી. આ કારણથી એ બાપણોમાંના કેટલાક સ્મરણીય ઉદ્દગારો અને મજુરોને વહેંચવામાં આવતી સુબોધપત્રિકા ઉપર થતાં વિવેચનોનો કાંઈક ભાગ અહીં આપવો જરૂરનો લાગે છે. અહીં કહી દેવું જરૂરનું છે કે આ પત્રિકાઓ અનસૂયા બહેનની સહીથી પ્રસિદ્ધ થતી, પણ તે મહાત્માજી જ લખતા હતા. પત્રિકાઓ અક્ષરશઃ આ લખાણને અતે જાપવામાં આવી છે. બાપણોનો સારાંશ આ ઇતિહાસમાં જ આવી જશે.

પહેલા દિવસોમાં તો મજુરોના મન ઉપર તેમની પ્રતિજ્ઞાનું મહત્ત્વ હસાવવા માટેનાં જ વ્યાખ્યાન થતાં. મજુરોની પ્રતિજ્ઞા આ પ્રમાણે હતી:

૧. જીલાઈના પગાર ઉપર ૩૫ ટકાનો વધારો ન મળે ત્યાં સુધી કામે ન ચઢવું.

૨. 'લોક આઉટ' ચાલે છે તે દરમ્યાન કોઈપણ પ્રકારનું તોફાન નહિ કરવું, મારામારી નહિ કરવી, લૂંટરાટ નહિ કરવી, માલિકોની મિલ્કતને નુકસાન નહિ કરવું, ગાળાગાળી નહિ સંભળાવવી અને શાન્તિથી રહેવું.

આ પ્રતિજ્ઞા પરમેશ્વરને સાક્ષી રાખીને સૌને લેવાનું કહેવામાં આવતું, અને આખી સભામાં એક પછી જણ એવો ન હતો કે જે સભાના એક અવાજમાં પોતાનો અવાજ નહિ બેળાવતો. ક્રમ પર ન ચઢવાની પ્રતિજ્ઞાથી સંભવનારા દુઃખ સંબંધે ઇસારો કરીને મહાત્માજી બોલ્યા હતા :

“ આજે લોક આઉટનો પાંચમે દિવસ છે. તમારામાંના કોઈક ધારતા હશે કે આઠ દિવસ પંદર દિવસ આ દુઃખ સહન કરી લઈશું, એટલે બધું ઠીક થઈ જશે. હું તમને ફરીથી કહું છું કે આપણે બલે આશા રાખીએ કે થોડા દિવસમાં આ કામ પૂરું થઈ જશે, પણ તેમ આશા રાખતા છતાં એવો મક્કમ વિચાર રાખશું કે આપણી આશા પાર ન પડે તો મરશું ત્યાં સુધી કામ પર જોડાશું નહિ. મજૂરો પાસે પૈસા નથી પણ પૈસાના કરતાં વધારે સાફ ધન, એના હાથ, હિંમત અને ખુદાનો ડર છે. કોઈ વખત એવો આવશે કે તમે ભૂખે મરો તો ભરોસો રાખજો કે તમને ખવડાવીને અમે ખાઈશું, તમને ભૂખ્યા મરી જવા નહિ દઈએ.”

કેટલાક મજૂરોએ ૩૫ ટકા બહુ ઓછા છે એમ કહ્યું તેમને ઉદ્દેશીને મહાત્માજી બોલ્યા હતા :

“કેટલાક બાધઓ કહે છે કે આપણે ૩૫ ટકાથી વધારે માગી શકાયે છીએ. હું તો કહું છું કે તમે ૧૦૦ ટકા પણ માગી શકો છો. પણ તમે તેટલું માગવા જાઓ તો તે અન્યાય જ કહેવાય. હાલના સંજોગોમાં તમે જેટલું માગ્યું તેથી જ તમે સંતોષ માનો. તમે આથી વધુ ઇચ્છશો તો મને દર્દ થશે. કોઈ પણ જાણની પાસે આપણે ઝેરવાજબી માગણી નથી કરી શકતા; અને ૩૫ ટકાની માગણી જ વાજબી છે એમ મને લાગ્યું છે. ”

બીજે દિવસે એ જ સંબંધે તેઓ નીચે પ્રમાણે બોલ્યા હતા:

“તમને સારી સલાહ અને હિંમત આપનારા થોડા મળશે; નાહિંમત કરનારા ઘણા મળશે, અને તેમાં તમારા મિત્રો પણ આવી જાય. ખુદાનું નામ લઈને જેટલું મળે તેટલું લઈ લેવું એવું કહેનારા ઘણા મળશે. આમાં મીઠાશ બહુ છે, પણ ખરી રીતે તે બહુ કડવી સલાહ છે. આપણે ખુદા સિવાય બીજા કોઈની પાસે લાચારી ભોગવવાની નથી. પૈસા ન હોય તોપણ લાચારી ભોગવવાની નથી. કારણ હાથ અને પગ આપણી સૌની પાસે છે. એ વાપરશું તો જ આપણે આપણું પોતાનું રાજ્ય ભોગવી શકવાના છીએ. આપણા માલિકોની સાથે સારી રીતે રહી શકીએ તે ખાતર પણ આપણે દૃઢ રહેવાની જરૂર છે. જે સંજોગોમાં આપણે મુશ્કેલી છીએ તે સંજોગોમાં આપણે માલિકોને કહેવું જોઈએ કે તમારું આટલું દબાણ અમે ખમી શકવાના નથી. મારી સલાહ લો કે બીજાની લો, તોપણ આ બાબતમાં મારી મદદ વિના કે બીજા કોઈની મદદ વિનાયે તમે જીતી શકશો. હું અને

બીજા એક લાખ જણા આવશ્યું તોપણ તમને શું નથી મળવાની. તમારી જીતનો આધાર તમારી ઉપર રહે છે, તમારી ઇમાનદારી ઉપર રહે છે, તમારા ખુદા ઉપરના બરોસા ઉપર રહે છે, તમારી હિંમત ઉપર રહે છે. અમે તો માત્ર તમારા ટેકાફા છીએ, ઉભા તમારે જ રહેવું પડશે. વગર લખાણે, વગર બોલે જે કસમ ખાધા છે તેને તમે વળગી રહેશો, અને જીત તમારી જ છે. ”

છઠ્ઠા દિવસની પત્રિકામાં તેઓને સત્ય, હિંમત, ન્યાય-યુદ્ધિ, વફાદારી, સહનશીલતા અને ઇશ્વરશ્રદ્ધા-આટલા ગુણો પ્રતિષ્ઠા પાલનને અર્થે કેળવવાની જરૂર છે એમ બતાવ્યું છે. એ પત્રિકાનું વિવેચન કરતાં એઓ બોલ્યા હતા:

“ આપણે પહેલાંથી હારીને બેસી ગયા હોત તો મારે તમારી પાસે આવવાનું ન હતું, અનસૂયા પ્લેનને તમારે ત્યાં આવવાપણું ન હતું; પણ તમે તો લડત માંડવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ વાત આખા હિંદુસ્તાનમાં ફેલાઈ છે. વખત ચતાં દુનીયા જાણશે કે અમદાવાદના મંજુરોએ તો ખુદાને દરમ્યાન રાખીને એવા કસમ લીધા છે કે અમુક વસ્તુ ન મળે ત્યાં સુધી અમે નોકરી ઉપર ન ચઢીએ. તમારાં બાળકો ભવિષ્યમાં આ ઝાડ જોઈ કહેશે કે આ ઝાડની નીચે અમારાં માબાપોએ ખુદાને દરમ્યાન રાખીને આઠરા કસમ લીધા હતા. તમે જો એ કસમ ન પાળો તો તમારાં બાળકો તમારે માટે શું ધારશે ? તમારા ઉપર તમારાં બચ્ચાંની આશા રહેલી છે. હું તમને ચેતવણી આપું છું કે ખબરદાર, કોઈ પણ મંજુરે, કોઈ પણ જણે

સમજવીને એ કસમ છોડવાનું કહે તોપણ એ કસમ ન છોડવા; મક્કમપણે તમે કસમને વળગી રહેજો. તમને ભૂખે મરી જવું પડશે, તોપણ તમે કહેજો કે ખુદાને દરમ્યાન રાખીને અમે કસમ લીધા છે તે ગાંધીને ખાતર નથી લીધા, પણ ખુદાને ખાતર લીધા છે. તમે યકીન રાખીને કસમ પાળજો, લડત લડજો. હિંદુસ્તાન એમ જોશે કે મળુરો જમીનદોસ્ત થવાને તૈયારી ઉપર હતા, પણ કસમ મૂક્યા નહિ. તમે એ પત્રિકાઓ ગોખી રાખજો, અને તે કસમ સમજણપૂર્વક પાળજો. એમ ને એમ ગોખી રાખ્યામાં કાંઈ માલ નથી. કુરાને શરીફ અને ગીતા ઘણાને પોપટીયા-રીતે મોઢે હોય છે. ગીતા અને તુલસીદાસ પણ મોઢે હોય છે, પણ મોઢે કરવું ખસ નથી. મોઢે કરીને તે પ્રમાણે વર્તશો તો ખાતરી રાખજો કે પાંત્રીસ ટકાના પોણી પાંત્રીસ ટકા આપનાર કોઈ નથી. ”

સાતમા દિવસની પત્રિકામાં મળુરોએ પોતાનો નવરાશનો વખત શી રીતે ગાળવો તેની ઉપર કેટલાક સામાન્ય પણ સચોટ ઉદ્ગારો છે. લડત વધુ લાંબાશે, અને કેટલાકને ભૂખમરો વેઠવાનો પણ કદાચ વખત આવશે, તો તે વખતે તેમની પાસે તેમણે કદિ ન કરેલી એવી મળુરી પણ કરાવવી પડશે; તે કરવાને માટે તેઓમાં કોઈપણ પ્રકારના ધંધા માટે માન પેદા થવું જોઈએ એ વિચારથી એ ઉદ્ગારો નીકળેલા છે: “ જે ધંધાની માણસમાં જીવનને સાર જરૂર છે, તે ધંધામાં નીચકચપણાનો તકાવત હોય જ નહિ. તેમ જ આપણે જાણતા હોઈએ તે સિવાય બીજો ધંધો કરવામાં શરમ પણ ન હોય. અમે તો માનીએ છીએ

કે કપડાં વણુવાં અને પથ્થર ફેડવા અથવા લાકડાં બહેરવાં કે ફાડવાં, કે ખેતરમાં મજૂરી કરવી એ બધા જરૂરના અને માન આપવા લાયક બંધા છે. ” પત્રિકામાંના આ જ ઉદ્દગારો ઉપર વિવેચન કરતાં એક એટલો જ સત્ય અને સચોટ ઉદ્દગાર મહાત્માજીએ કાઢેલો તે અહીં નોંધવા યોગ્ય છે: “ પથ્થર ફેડવામાં જે ગરમી અને તાકાત આવે છે તે કલમ પકડવામાં નથી આવી શકતી. ”

મજૂરોને સામાન્ય વર્તન બાબતની આટલી સૂચનાઓ આપ્યા પછી તેઓની પોતાના સલાહકારોમાં શ્રદ્ધા અચલ રહે તે માટે તમા દિવસની પત્રિકા ઘડવામાં આવી છે. આ પત્રિકામાં અમુક શરતે સલાહકારો, મજૂરો માટે શું શું કરવાનું બંધાયેલા છે તે બાબત વચનો છે. એ ‘ પ્રતિજ્ઞા લેખ ’ મજૂરોને અર્પણ કર્યા પહેલાં મહાત્માજી બોલ્યા હતા: “ અત્યાર સુધી અમે મજૂરોની પ્રતિજ્ઞા અને મજૂરોએ શું કર્યું તે ઉપર વિવેચન કર્યું. અમારી શી પ્રતિજ્ઞા છે, અને અમે શું કરવાના છીએ. તે હવે અમારે તમને લખી આપવાનું રહે છે. અમારી પાસેથી તમારે શી આશા રાખવાની છે, ઇશ્વરને દરમિયાન રાખીને શી શી વાત કરીએ છીએ તે અમે તમને કહીશું. જ્યારે જ્યારે અમને જૂલો કરતા તમે જોશો અથવા પ્રતિજ્ઞા પાળવામાં ક્યારા રાખતા જોશો ત્યારે ત્યારે તમે અમારાં વચનો અમારી સમક્ષ મુકી શકશો અને અમને ઠપકો આપી શકશો. ” આ પત્રિકામાં આપણું ખાસ લક્ષ ખેંચતા ઉદ્દગારો આ છે. “ અમે માલિકનું ખૂરું કરી કે ઇચ્છી ન શકીએ અને અમારા દરેક કાર્યમાં તેઓના હિતનો

વિચાર રહે જ છે. માલિકોનું હિત જળવીને અમે મજુરોનું હિત સાધીએ. ” આ લડત માલિકોને કનડગત કરવાની નથી, પણ પોતાનું હિત સાધતાં તેમનું પણ હિત સાધવાની છે, એ આવા જે જે પ્રસંગ મળ્યા છે તે તે પ્રસંગોએ મજુરોને ઇસાવવાની મહાત્માજીએ તક લીધી છે. આ પ્રતિજ્ઞા લેખમાં રહેલી પ્રત્યેક પ્રતિજ્ઞા અક્ષરશઃ પળાઈ હતી એ આપણે આગળ જોઈશું, અને ત્યારે આપણને જણાશે કે તેમાંની નીચેની પ્રતિજ્ઞા તો ઇતિહાસમાં કદિ ભૂલાવાની નથી: “ આ લડતમાં જેઓ ભૂખે મરવાની સ્થિતિમાં આવી જશે તે જેઓને કાંઈ કામ મળી નહિ શકે તેવાઓને ઓઢાડવા પછી અમે ઓઢીશું, તેઓને ખવડાવીને અમે ખાઈશું. ”

આ પછી પત્રિકાઓનું સ્વરૂપ બદલાય છે. અત્યાર સુધી એમ લાગતું હતું કે મીલમાલિકો થોડા દિવસ મજુરોની કસોટી કાઢીને તેમને માગ્યા બાવે નોકરી ઉપર લઈ લેશે, એટલે મજુરો જે બીજા મજુરો માગવા આવતા હતા તેમને પણ ખામોશ પકડવાની સૂચના કરવામાં આવતી હતી, સમજાવવામાં આવતું હતું. આવી રીતની અધીરાઈથી એમ મનાશે કે મજુરો મીલમાલિકોની નોકરી કદિ પણ સ્વીકારવા માગતા જ નથી, અને તેથી માલિકોનો તેમણે દ્વેષ કયો કહેવાશે. મજુરો પણ બિચારા ખામોશ પકડીને ખેડા હતા, અને શાન્તિ રાખવાની સૂચના શબ્દેશબ્દ પાળતા હતા. એવે સમયે એવું જણાવા લાગ્યું કે મીલમાલિકો પોતાની ૩૫ ટકા આપવાની અશક્તિને લીધે નહિ, પણ

કેવળ હડને લઇને મળુરોની માગણી નથી સ્વીકારતા. મળુરો આ વખતે કાવશે તો હમેશને માટે તેઓ ત્રાસ આપતા થઇ જશે, અને તેમના સલાહકારોનું સાલ હમેશને માટે પેસશે. આ વિચારને લઇને તેઓએ આ હડ ધરી હતી. આ હડમાં રહેલા ભય અથવા ભ્રમનું નિરસન નવમા દિવસની પ્રતિજ્ઞામાં બહુ સુંદર રીતે કરવામાં આવ્યું છે. “ માલિકોને ડર છે કે મળુરોને માગ્યું આપવાથી મળુરો ઉદ્ધત બને. આ ડર પાયા વિનાનો છે. મળુરો કદાચ આજે દયાય તોપણ પોતાનો લાગ શોધી ઉદ્ધત બને એ અસંભવિત નથી. દયાયલા મળુરો વેરભાવ રાખે એવો પણ સંભવ છે. દુનીયાની તવારીખ બતાવે છે કે મળુરો જ્યાં જ્યાં દયાયા છે ત્યાં ત્યાં તેઓ સામે થયા છે. માલિકો એમ માને છે કે મળુરોની માગણી સ્વીકાર્યાથી તેઓના સલાહકારની અસર તેઓના ઉપર વધશે. જો સલાહકારોની ફલીલ સાચી હશે, તેઓ મહેનતુ હશે, તો મળુરો હારે કે જીતે છતાં સલાહકારોને તેઓ છાડવાના નથી. અને વધારે ધ્યાનમાં રાખવાનું તો એ છે કે સલાહકારો મળુરોનો ત્યાગ કરવાના નથી. જેઓએ સેવા ધર્મ સ્વીકાર્યો છે તેઓ તે ધર્મ સ્વામીની ઇતરાજી થતાં પણ છાડવાના નથી. જેમ તે નિરાશ થશે તેમ સેવામાં તે વધારે પરાયણ થશે. એટલે ગમે તે પ્રયાસો કરે તોપણ માલિકો સલાહકારોને મળુરોના સહવાસમાંથી દૂર નહિ કરી શકે. ” સલાહકારો અને મળુરો વચ્ચેના ચિરસ્થાયી સંબંધની આ પ્રમાણે માલિકોનું ચેતવણી આપીને મહાત્માજી હવે પછીની પત્રિકામાં

માલિકોની સ્થિતિનું વિવેચન કરવાનો પ્રારંભ કરે છે. આ અને આ પછીની કેટલીક પત્રિકાઓ કેવળ મળુરોને માટે જ નહિ પણ મીલમાલિકો માટે પણ પ્રયોજાયેલી છે. તેનો હેતુ મીલમળુરોને જ માત્ર કેળવવાનો નહિ હોઈ, બની શકે તો મીલમાલિકોની પણ બુદ્ધિ ફેરવવાનો છે.

તોફર અને શેઠ વચ્ચેનો સંબંધ એકબીજાના સ્વાર્થ ઉપર બંધાયેલો હોવાને બદલે એક બીજાના સુખ ઉપર બંધાયેલો હોવો જોઈએ—આપણેના ધોરણ ઉપર ન બંધાયેલો હોઈ, પરસ્પરની લાગણી ઉપર બંધાયેલો હોવો જોઈએ, એ વિચારો મહાત્માજીએ ઘણાં વર્ષો ઉપર ‘ઈન્ડિયન ઓપિનિયન’ માં રસ્કિનના Unto this Last પુસ્તક ઉપરથી લખેલા ‘સર્વોદય’ નામના લેખમાં પ્રગટ કરેલા. તે જ વિચારો કાળ જતાં વધારે પાકા થયેલા એટલે વધારે સરળ, સીધી અને જોરદાર ભાષામાં આ પત્રિકાઓમાં બતાવવામાં આવ્યા છે. નીચેના શબ્દોમાં રહેલો હૃદયસ્પર્શી અને વિવેકપૂર્ણ આગ્રહ કેને અસર કર્યા વિના રહી શકે ? “ મળુરોની સામે માલિકોની એકત્રતા એ કોડીઓની સામે હાથીઓતું મંડળ ઊભું કર્યા બરાબર છે. ધર્મનો વિચાર કરતાં માલિકોએ મળુરોની સામે થતાં થરથરવું જોઈએ. મળુરોનો ભૂખમરો એ માલિકોનો લાંગ છે, આવો ન્યાય હિંદુસ્તાનમાં પૂર્વે માણસોએ સ્વીકાર્યો હોય એમ જણાતું નથી. અમે તો નિશ્ચયપૂર્વક આશા રાખેલી છે કે આ ગરવી ગુજરાતની રાજધાનીના શ્રાવક અથવા વૈષ્ણવ ધર્મ સ્વીકારનારા માલિકો મળુરોને નમાવવામાં, તેઓને હઠપૂર્વક ઓછું આપવામાં, કદિ પોતાની જીત સમજશે નહિ. ”

આ પછીની પત્રિકામાં એકએકના સ્વાર્થની ઉપર અંધાયેલા રાક્ષસી સંબંધથી કેવાં વિપરીત પરિણામો આવ્યાં છે તે બતાવ્યું છે. એ બતાવતાં દક્ષિણ આફ્રિકાની લડતનો એક મનોરમ પ્રસંગ મહાત્માજીએ મળુરોને કહી બતાવ્યો છે અને તેવે પ્રસંગે તેઓનું વર્તન કેવું હોવું જોઈએ તેની સૂચના કરી દીધી છે. પત્રિકા ઉપર વિવેચન કરતાં બોલ્યા હતા કે જેવી રીતે દક્ષિણ આફ્રિકામાં આપણા મળુરોએ યુરોપીયન કામદારોની હડતાળથી મુશ્કેલીમાં આવેલી આફ્રિકન સરકારની બીડનો લાભ ન લેતાં, પોતાની લડત અંધ કરી સરકારને મદદ કરીને જમતમાં જશ લીધો હતો તે જ પ્રમાણે મીલમાલિકો ઉપર કાંઈ અચિંતી આક્રમ આવે પડે તો તેનો લાભ લઈ તેમની કનડગત ન કરતાં તેમની મદદે આપણે ધાવું જોઈએ.

અત્યાર સુધીના ઉપદેશની મીલમળુરો ઉપર શી અસર થઈ હતી તે જરા તપાસી જઈએ. જ્યારે હડતાળ પડી ત્યારે અમદાવાદ શહેરમાં સ્થળે સ્થળે ત્રાસ વર્તી રહ્યો હતો. સૌના મનમાં હંમેશાં ડર રહેતો કે ખીજાયલા મળુરો રસ્તામાં તોફાન કરશે, ચોરી કરશે, મારકાડ કરશે, હુલ્લડ હુમલા કરશે. પણ આ દશ દિવસમાં તેઓએ આમાંનું કશું ન જોયું; એટલે પ્રજા પણ વિસ્મિત થઈ. જીલ્લાના કલેક્ટર જેમને એ અરસામાં મહાત્માજી મળ્યા હતા તેમણે પણ મળુરોના વર્તન વિષે સાનંદાશ્રય જાહેર કરીને કહેલું કે આવી રીતની સલાહશાંતિથી લડાતી લડત મેં ખીજે ક્યાંય જોઈ નથી એટલું જ નહિ, પણ તે વિષે સાંભળ્યું પણ નથી. દરરોજ સાંજના શાહપુર દરવાજા ખુલ્લાર ચાર

સાડા ચાર વાગ્યાથી બાવળના ઝાડ નીચે મળુરોની મેદની થતી હતી. લાંબે છેટેથી આવતાં તેઓને કંટાળો ન હતો. દરરોજ પ્રસિદ્ધ થતી પત્રિકા તેઓ ઉત્સાહથી વાંચતા અને પોતાના ન બણેલા ભાઈઓને વાંચી સંભળાવતા. મહાત્માજી, અનસૂયા બહેન, ભાઈ બૈકર વગેરે તેમના સલાહકારો દર સાંજે આવતા તેમને વધાવી લેતા; હળુરોના ટાળામાંથી શાંતિપૂર્વક માર્ગ આપતા; મહાત્માજીના ભાષણ અને પત્રિકા-વાચન વખતે અપૂર્વ શાંતિ જળવતા અને ભાષણને અતે પોતાનો નિશ્ચય એવી તો મનોહર રીતે દરરોજ પ્રગટ કરતા કે રોજ રોજ આ મેળાવડાઓ જોવા આવતાં બહારનાં માણસોની સંખ્યા વધતી ગઈ. એ મેળાવડા જે નાનાં મોટાંએ જોયા છે તેઓની સ્મૃતિમાંથી તે કદિ ખસનાર નથી. મોટા ભાગે અભણ મળુરવર્ગમાંથી ચાલી રહેતો પ્રસંગોચિત જતાં રોજ રોજ નવી નવી ગઝલો અને દુહાઓનો પ્રવાહ માણસને આશ્ચર્યમાં લીન કરે એવો હતો. એમાંના ઘણાક, પ્રસંગને ઉદ્દેશીને બનાવેલાં ‘જોડકણાં’ હતાં એમ કોઈ કહેશે; પણ એ જોડકણાંમાં રહેલો ભાવ, આગ્રહ અને નિશ્ચય તથા કૃતજ્ઞતા વિષે તો એ મત થઈ શકે એમ નથી. આ ‘જોડકણાં’ માંનું એક આ લેખને મથાળે જ આપ્યું છે. મુસલમાન મળુરોના કેટલાકના લાગણીભર્યા હૃદયોની કાંઈ ઓછી અસર થઈ નહિ હોય: “એસા સંપ આયંદા ન કદિ હોગા, ન કદિ હુઆ થા. મહાત્મા ગાંધી એસે ઝાડ હૈ, જીનકી શાખેં સારે હિંદુસ્તાન મેં ફેલી હુઇ હૈ. અપની પાપનંદી, અપની ઇજ્જત, અપની આનબાન પર કાયમ રહીએ. જહાં તક મુમકીન હો ઇત્તેફાક કબી તોડીએ મત;

તોડનેકા ખ્યાલ જી મત લાઇએ. અપના ખેરખ્યાલ અને હૈ ઉનકી દામન કબી છોડના મત. અપને સરતાજ ને અપની હમદર્દી મેં શામિલ હૈ ઉનકે નામકો ધખ્યા ન લગના ચાહીએ. અપને સરતાજકી ખગર કામ પર જના નહિ. જો વે પ્રમાવેં કિ મુશત કામ પર જના તો મુશત જના. અપની તો ક્યા ઇજજત ગઇ, અપને સરતાજ જિનોને અપની હમદર્દી પર કમ્મર-બન્ધી બાંધી હૈ ઉનકો માનના. ” દિવસો જતાં મજુરોના કેટલાક ઉદ્દગારો તો પ્રચલિત થઇ ગયા, અને “ અરે ડરો મત જોખી મદદગાર હૈ યહાં, ” “અગર મરે બૂખે તો મરહી જના જનસે; લાજિમ હૈ ન બદલે અપને ઇમાન સે ” એવાં એવાં વચનો તો હજી લોકો નથી ભૂલ્યા. મજુરોના ઉદ્દગાર માત્ર એમ બતાવી આપતા હતા કે રસ્કિન જેને *Roots of honour* કહે છે, અને જેને ‘સર્વોદય’માં મહાત્મા ગાંધીજીએ ‘સાચનાં મૂળ’ કહ્યાં છે, તે સાચનાં મૂળ, આ ગરીબ વર્ગમાં બીજા વર્ગના કરતાં બહુ ઉંડાં છે.

અહીં પ્રસંગોપાત કહી લેવું જોઇએ કે આવી શાંત, રસભરી રીતે કામ ચાલી રહેલું હતું તેમાં પણ જાણે અજાણે સામા પક્ષને જરાએ માહું ન લાગે એવું કાંઇ પણ ન બોલવામાં આવે કે કરવામાં આવે તેની મહાત્માજી બહુ કાળજી રાખતા. એક વાર એક શિદ્ધ કવિ મજુરે બહુ ઉત્સાહમાં આવી જઇ પોતાના દુકામાં મીલોના સંચાઓની હાંસી કરી, મીલમાલિકોની ખૂબ મજાક-કંઇક તિરસ્કારયુક્ત મજાક-કરી હતી, તેને મહાત્માજીએ આ પ્રમાણે કહ્યું હતું:

“ સંચાઓને તમે ‘ ખાલી ખોખાં ’ કહીને હાંસી કરો છો તે વાળખી નથી. એ સ્થૂલ સંચાએ તમારું કાંઈ બગાડયું નથી. એમાંથી જ તમને એક વાર રોજ મળતી હતી. આપણા કવિઓને હું કહીશ કે આપણે કડવા ઉઘ્ગાર નથી કાઢવાના; આપણે શેડીયાઓ ઉપર કોઈ આક્ષેપો નથી કરવાના. શેડીયાઓ આપણા વડે મોટરમાં મ્હાલે છે તે કહેવાથી કાંઈ વળતું નથી. એ કહેવામાં આપણી કિંમત ચાલી જાય છે. હું તો કહું છું કે આદશાલ જ્યોર્જ પણ આપણે પ્રતાપે રાજ્ય ચલાવે છે. પણ તેમ કહેવામાં આપણી કિંમત રહેતી નથી. અમુક માણસ નહારા છે એમ કહેવાથી આપણે સારા નથી ઠરવાના. જે માણસ ખૂંદ કરે છે તેનો જ્નેનાર ઉપર ખેડુંલો છે. તે તેને સજ્જ આપે છે; આપણે કોણ ન્યાય આપનારા ? આપણે તો એટલું જ કહીએ કે તેઓ ડપ ટકા નથી આપતા એ જ તેમની ભૂલ છે. ”

એક દિશામાં જ્યારે આ પ્રવાહ ચાલી રહ્યો હતો ત્યારે બીજી દિશામાંથી એ પ્રવાહને રોકવા માટે પણ તૈયારીઓ કરી નહોતી થતી. ખડુ વિગતમાં ઉતર્યા વિના એટલું જ કહીશું કે મળુરોને બગાવવાની, ફેસલાવવાની, અનેક તળવીજો માલિકોના પક્ષ તરફથી થતી હતી. મળુરોમાં જે લોકોની ઉપર આ દબાણની તાત્કાલિક અસર થતી તેઓ પણ પોતાના મનનો ગુચવારો દૂર કરવા આવ્યા વિના તો અવિચાર્ય પગલું ન ભરતા. આ લોકોને વધારે અડગ બનાવવા માટે આરમા દિવસની પત્રિકામાં સત્યાગ્રહીઓના કેટલાક આધુનિક દાખલાઓ મહાત્માજીએ વર્ણવ્યા છે. દક્ષિણ આફ્રિકાની સત્યાગ્રહની લડત કદિ ન

વાંચવા જનારા મીલમજુરોને આમ અનાયાસે ત્યાંના વીરોનું પિછાન કરાવી દેવામાં આવ્યું. એ વીરોનાં પરાક્રમનું એવી તો અસરકારક રીતે બયાન આપવામાં આવતું હતું કે વિચારવંત સાંભળનાર તેમનાં દૃષ્ટાંત કદિ નહિ ભૂલે. હરખતસિંગ, કાછલીયા, અને વાલીયામાં વિષે પત્રિકામાં લખ્યું છે તે ઉપરાંત વિવેચન કરતાં તેઓ બોલ્યા હતા: “ આ ત્રણે જ્યારે જેલની અંદર ગયાં અને સરકારની સામે ઝઝૂમ્યાં ત્યારે તેમને પગાર લેવાનો ન હતો. આ બાધ બહેનોને કર નહોતો આપવાનો. કાછલીયા તો મોટા વેપારી હતા. તેમને કર નહોતો આપવો પડતો. હરખતસિંહ કર આપવાના કાયદા પહેલાં આવ્યા હતા એટલે તેમને પણ કર નહોતો આપવાનો. વાલીયામાં જે જગાએ રહેતી હતી ત્યાં એ કરનો કાયદો લાગુ પડ્યો નહોતો. છતાં ટેકની ખાતર એ લોકો સૌની સાથે ઝઝૂમ્યાં. તમારી તો સ્વાર્થની લડાઈ છે. એટલે તમારે તો ટકી રહેવું વધારે રહેલું છે. આ વિચાર તમને બળ આપે અને દૃઢ બનાવે. ” તેરમા દિવસની પત્રિકામાં આ વીરોને જે આશ્વત પડી હતી તેનું વધારે હૃદયવેધક વર્ણન આવ્યું હતું: “ ૨૦૦૦૦ મજુરો લગભગ ત્રણ માસ સુધી ઘરબાર વિના અને પગાર વિના રહેલા. ઘણાએ પોતાનો થોડોઘણો માત્ર હતો તે પણ વેચી નાંખેલો. પોતાનાં ઝૂંપડાં તળ્યાં, પોતાનાં ખાટલા, ગોદડાં, જનવરો વેચી નાંખ્યાં, અને કુચ કરવા નીકળી પડ્યા. તેમાંના સેંકડોએ કેટલાક દિવસ સુધી વીસ વીસ માછલની મજલ કીધી અને માત્ર પોણો શેર આટાની રોટલી અને અઢી રૂપીઆભાર ચીની ઉપર પોતાના દિવસો ગુજાર્યા. આમાં હિંદુ પણ હતા,

મુસલમાન પણ હતા. x x x એ જ લડાઈની અંદર જે સ્ત્રીઓએ કોઈ દિવસ મળુરી નહિ કરી હતી તે સ્ત્રીઓ ફેરી ફરવાને નીકળી હતી અને જેલની અંદર ધોખણનું કામ કર્યું હતું. આ દાખલાઓનો વિચાર કરતાં એવો ક્યો મળુર આપણામાં હશે કે જે પોતાના ટેકને જાળવવા ખાતર સાધારણ અગવડ સહન કરવાને તૈયાર ન હોય ? ” આવી રીતે સાદી સરળ ભાષામાં દક્ષિણ આફ્રિકાનો ઇતિહાસ મળુરોની સમક્ષ ઉકલતો હતો, અને આડકતરી રીતે પત્રિકા વાંચનાર સામાન્ય વર્ગની પણ જ્ઞાનસમૃદ્ધિમાં વૃદ્ધિ થતી હતી.

મળુરોમાં પણ હાડમારી વધતી જતી હતી. ઘણાકે હવે મળુરી મેળવવા માટે તત્પર થવા લાગ્યા હતા. મળુરોની હાડમારી જોઈને ઘણીવાર કેટલાક મિત્રોને એમ થઈ આવતું કે મળુરોને જોઈએ તેટલી આર્થિક સહાય આપવી. બહાર ગામથી પણ અનેક મિત્રોના મળુરો માટે ડંડ ઉભું કરવા માટેના પત્રો આવતા હતા. કેટલાકોએ તો પૈસા મોકલવાની માગણી પણ કરી હતી. પણ આ સૌ મહાત્માજીએ ન લેખ્યું. કારણ સ્પષ્ટ હતું. વારંવાર આ સૌ હિતૈષીઓને મહાત્માજી કહેતા કે ‘મળુરોને તમે પૈસા આપીને સત્યાગ્રહ કરાવશો, અથવા તમે પૈસા આપીને તેમને ટકાવી રાખશો એવી આશાથી જ મળુરો આ લડતમાં પડ્યા હશે તો તેમાં સત્યાગ્રહનો અર્થ શો ? સત્યાગ્રહનું મહત્ત્વ શું ? સત્યાગ્રહનું રહસ્ય જ દુઃખ પડે તે રાજ્યશીથી ખમી લેવામાં રહેલું છે. સત્યાગ્રહી જેટલું દુઃખ વધારે ખમે તેટલી તેની વધારે કસોટી થાય છે ’ મળુરોને રોજ રોજ સભાઓમાં અને બહાર એમ સમજાવવામાં

આવતું હતું કે 'તમે પરસેવો પાડીને પૈસા રળ્યા છો તે કદિ કોઈની પાસે મશત પૈસો લેવા હાથ લાંબો ન કરશો. એમાં તમારી ઇજ્જત નથી; તમે પારકા પેસાના જોરે લડ્યા એમ કહીને જંગત તમારી હાંસી કરશે.' મજુરો પણ સમજતા હતા, પણ ઘણાકેને તો ખાવાનાં પણ સાંસાં હતાં એટલે તેમને પૈસાની મદદ વિના છુટકો ન હતો. આવાઓને માટે કાંઈ કાંઈ કામ શોધવામાં આવ્યાં. સાપ્તરમતી કાંઈ મહાત્માજીનો આશ્રમ ઓંધાતો હતો. ત્યાં ઇંટો ઉપાડવાનું, રેતી વહેવાનું વગેરે કામ જે મજુરો ત્યાં જતા તેમને ખતાવવામાં આવતું. પ્રથમ તો મજુરો જરા સંકોચાતા, મજુરી કરવામાં નાનમ સમજતા, પણ પછી પોતે રળીને જ રોટી મેળવવામાં ઇજ્જત સમજી કામ કરવા લાગ્યા.

આ તરફથી શહેરમાં પણ કાંઈક ખળભળાટ દિપ્ત થયો હતો. ઘણાકેને થતું હતું કે 'આ લડતનું શું પરિણામ આવે ? હડતો કોઈ છોડતા નથી.' આથી ઘણાક ગૃહસ્થો અનેક પ્રકારની 'વિધિ'ઓ લઈને આવતા. કોઈ કહેતું, હાલ વીસ ટકા લઈ લો, પછીથી તુરત ૧૫ ટકા વધારવામાં આવશે; કોઈ કહેતું, ૨૦ ટકા પગારમાં બોનસ તરીકે અને ૧૫ ટકા મોઘવારીના દાણા કે અનાજના આકારમાં મજુરોએ લેવા જોઈએ; કોઈ કહેતું મજુરોને વળી પ્રતિજ્ઞા શી ? મજુરો તો તમે સલાહ આપો તો પ્રતિજ્ઞા મુકી દઈ ૨૦ ટકા લઈ લે; માલિકો હડ ન મુકે તો મજુરોએ હડ મુકવી જોઈએ, કારણ આમાં તો અંતે આખા ઉદ્યોગને નુકસાન છે. 'આવી આવી અનેક સૂચનાઓ આવતી હતી.

રા. જીવજીલાલ ઝરીસ્ટર એવી જ એક સૂચના લખને આવેલા. તેમને મહાત્માજીએ ખીજે દિવસે નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો હતો:

સુર ભાઈશ્રી,

‘ મને કેમ સમજાવવો પડે છે ? મારાથી અને તો હું આપ માગો છો તેમ ન કરું એવી શંકા પણ કેમ લાગે છે ? મને હઠ હોય જ નહિ. જગત્ બૂલ ખાય, આપનાથી ખવાય નહિ. હું કરુણાથી ઉભરાઈ રહ્યો છું. આ લોક આઠ મને વિનોદ રૂપે નથી. મારાથી અને તેટલું કર્યા કરું છું. વહેલામાં વહેલો અંત આવે એવી વૃત્તિ મારી બધી પ્રવૃત્તિમાં, મારાં બધાં કાર્યમાં હોય છે. પણ મિત્રો લાગાવે છે. મને સમજાવવું નિરર્થક સમજી શેડોને સમજાવો તો ? શેડોને પડવાપણું નથી. મળુરોના પડવામાં કોણુ સાઈ સમજી લે ? શિક્ષિત વર્ગ અને ધનિક વર્ગ વચ્ચે અતે ખટાશ નહિ રહે એ ખચ્ચિત માનજો. આપણે તકરાર કરવી જ નથી. ’

એજ દિવસે મીત્રમાલિકોના ‘ગ્રૂપ’માં ન જોડાનાર અને આખી લડત દરમ્યાન મળુરોને અગાડના એનસ આખી પોતાની મીત્ર ચાલુ રાખનાર શેઠ મંગળદાસ ગિરધરદાસ ઉપર નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો હતો:

‘ મારી પાસે ઘણા મિત્રો આવે છે ન મને સમજાવે છે કે મારે કોઈપણ રીતે મળુરો અને માલિકોની તકરારનો અંત આણવો જોઈએ. મારા દેહને ભોગે હું અંત લાવી શકતો હોઉં તો લાવું. પણ તેમ અંત આવે તેવું નથી. અંત

લાવવો શેડીયાઓના હાથમાં છે. મળુરો માગે છે તેટલા સાડા ૩૫ ટકા ન આપવા એવી શી હક ? મળુરોને હું બધું સમજાવી શકું જ એમ શા સાડા મનાય છે ? હું કહું છું, કે જે ઉપાયો મેં લીધા છે તે ઉપાયથી જ મળુરો હાથમાં રહી શક્યા છે. હવે હું તેઓની પ્રતિજ્ઞા તોડવાના ઉપાયો રચું ? રચું તો માફ ડોકું ધડથી તેઓ નાખું કાં ન કરે ? મારો ઘણોએ વાંક શેડીયાઓ કાઢે છે, એમ હું સાંભળું છું. હું નિશ્ચિંત છું. મારો વાંક ન હતો એમ કોઈ દહાડો શેડીયા જ પાછા કબૂલ કરશે. તેઓની સાથે મને ખટાશ થનાર નથી, કેમકે હું ખટાશમાં ભાગ લેનાર નથી. ખટાશને પણ મેળવણી તો જોઈએ જ. મારી પાસેથી મેળવણી નહિ મળે. પણ આપ કેમ ભાગ લેતા નથી ? આપનાથી આવી જંગી લડત જોયા કરાય જ નહિ. ’

પણ આ મસલતોનું પરિણામ કાંઈ ન આવ્યું. મહાત્મા ગાંધીજીની પત્રિકા નીકળતી હતી તેની સામે માત્ર પત્રિકા લખવાની જ ખાતર મીલચૂપની પત્રિકાઓ પણ નીકળતી હતી. તેમાં આવતી સત્યથી વેગળી હકીકતો અને અઘટિત વાક્યપ્રયોગો વિશે લખી તે પત્રિકાઓને સ્થાયી સ્વરૂપ આપવાની જરૂર નથી. મહાત્મા ગાંધીજીએ પણ તેની અવગણના કરી છે. મળુરોને કામ પર ચઢવાનું સમજાવવાને, પ્રતિજ્ઞા તોડવાને અનેક તરકીબો થતી; તેઓને ભૂખમરાનો મોટો હાઉ ખતાવવામાં આવતો; પણ તેઓ પોતાના સલાહકારો પાસે આવીને તે બાબત ફરીયાદ કરતા અને તરત તેમના મનનું સમાધાન થતું. તા. ૧૨મી માર્ચને દિવસે સ્થિતિમાં ફેરફાર થયો. અત્યાર સુધી તો

મીલમાલિકોએ લૉક આઉટ કાયમ રાખેલો હતો એટલે મળુરો
 કોઈ પણ રીતે કામે ચઢી શકતા ન હતા. ૧૨મી તારીખથી
 લૉક આઉટ રદ થયો, અને ૨૦ ટકા વધારે લાઇને
 આવનારા મળુરો માટે મીલો ખુલ્લી છે એમ કહેવામાં
 આવ્યું. મહાત્માજીએ તે દિવસથી દર રજવારે સભાઓ
 બરવાનું ઠેરવ્યું. એટલા જ કારણથી કે રજવારેના વખત
 કામે ચઢવાનો હોય નખા મનના અને અણસમળુ મળુરો
 ખોટી સલાહથી ભોળાઈ કામ ઉપર ન ચઢે. લૉક આઉટ
 બંધ થઈને મીલમળુરોની હડતાળ જે દિવસથી શરૂ થઈ
 તે દિવસની પત્રિકામાં મળુરોને જેવો બોધ છે તેવી
 માલિકોને પણ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સૂચના છે: “ મળુરોને
 ચઢવાનો પોતાના વચનને વળગી રહેવા સિવાય બીજો
 ઇલાજ છે જ નહિ; અને અમારી તો ખાતરી છે કે
 આજે તો મીલમાલિકોની ઉન્નતિ પણ મળુરોના
 કસમ પાળવામાં રહેલી છે. જેઓ પોતાના કસમ નહિ
 પાળી શકે તેવા માણસો પાસેથી મળુરી લાઇને છેવટે
 તો માલિકો પણ ફાયદો નથી ઉઠાવવાના. ધાર્મિક વૃત્તિ-
 વાળો માણસ બીજાની પ્રતિજ્ઞા તોડાવવામાં કદિ રાજ થાય
 નહિ, કદિ ભાગ લે નહિ. ” જેમ મળુરોને કામ પર
 લેવાના સર્વ પ્રયત્નો સામા પક્ષ તરફથી થવા માંડ્યા તેવા
 મળુરોના પક્ષેથી મળુરોને ટકાવી રાખવાના પણ પ્રયત્નો
 થવા માંડ્યા. મળુરોમાંના કેટલાક અતિ ઉત્સાહીઓ
 નખાઓની ઉપર કાંઈક જાણુ ચલાવીને પણ તેમને કામ ઉપર
 ચઢતાં રોકે છે એવી ફરીયાદ મહાત્માજીને કાને આવી. મહાત્માજી
 આ તો સાંખી શકે એમ હતું જ નહિ. તેઓ તો કહેતા જ

આવ્યા હતા કે મળુરોના હૃદયની ઉપર, મળુરોની લાગણી ઉપર અસર કરીને તમે તેને ટકાવી રાખો, તેમના ઉપર શુભમ કરીને નહિ. તુરત અતિશય પ્રમાણિકપણાથી ઉભરાતી પત્રિકા બીજે દિવસે કાઢવામાં આવી. “ મળુરોની લડતનો આધાર કેવળ તેઓની માગણીના અને તેઓના કાર્યના ન્યાયની ઉપર રહેલો છે. જો માગણી ગેરવાજબી હોય તો મળુરો જીતી ન શકે. માગણી વાજબી હોય પણ માગેલું મેળવવામાં અન્યાય વાપરે, જૂઠું ખોલે, દિસાદ કરે, બીજાઓને દબાવે, આગસ કરે અને તેથી સંકટ ભોગવે તોપણ તે હારી જાય. ”

પણ કંઈક આ પત્રિકાથી, તો કંઈક રોજરોજ ઉભા થતા સંજોગોને લીધે અણધાર્યું પરિણામ તૈયાર થતું હતું. આ પત્રિકાની અસર અતિ ઉત્સાહીઓ ઉપર કંઈક વિપરીત થઈ. ઘણાકે તે તો મળુરોને અટકાવી રાખવાના પોતાના પ્રયત્નો માટે સાબાશી મળવાની આશા હતી તેમને કંઈક આઘાત પહોંચ્યો. મૂળ અણસમળુ વર્ગ એટલે કેટલાકને આ નિખાલસ સલાહથી માઠું લાગ્યું. તેઓ તો નબળા મળુરોને કહેવા લાગ્યા કે જેને જવું હોય તે જાઓ, માર્ગ ખુલ્લો છે, કોઈએ રોકી નથી રાખ્યા. જેઓ નૈતિક દબાણ વાપરતા હતા તેઓ નૈતિક દબાણ શિથિલ કરવા લાગ્યા. આથી ઘણા મળુરોનાં મન ફેરવાયાં. કોઈ કેમ બોલવા લાગ્યા, કોઈ કેમ બોલવા લાગ્યા. મળુરોની રોજની મુલાકાત લેવાને જોડેન અનસૂયા, ભાઈ શંકરલાલ ઐંકર અને ભાઈ હમનલાલ ગાંધી નિયમિત જતા જ હતા. જે મળુરોને મળુરી કરવાનું મન હતું તેઓ આશ્રમમાં આવીને મળુરી કરી પોતાની મળુરી

મેળવતા હતા. પણ કેટલાક ખોટા પણ હતા. તેવાઓને મનમાં એમ થયા કરતું કે, 'આપણે નકામા તણાઈયે છીયે. પ્રતિજ્ઞાથી કશું ધળવાનું નથી. પ્રતિજ્ઞાઓ તો ખોટાં હવાતીયાં છે. ભૂખમરો આવ્યો છે, મળુરી થતી નથી, મજતની સલાહ આપનારને કાંઈ દુઃખ છે ? દુઃખ આપણને છે.' પેલી તરફ મીલમાલિકો પોતાનાં હૈયાં વજ્ર જેવાં કરવા લાગ્યા હતા. ૩૫ ટકા ન જ આપવા એવી હકમાં તેઓ વધારે દંડ થતા જતા હતા, અને મળુરોનો નિશ્ચય તોડવાને માટે પોતાનાં માણસો રાખ્યાં હતાં. આમ બાવીસ દિવસ વીતી ગયા હતા. ભૂખમરો અને મીલમાલિકોના બનસુસાં પોતાનું કામ કર્યે જતાં હતાં, અને શયતાન તેમનાં કાનમાં ગગલુતો હતો કે 'દુનીયા ઉપર ગરીબનો ખેલી ઇશ્વર જેવું કાંઈ નથી અને પ્રતિજ્ઞાઓ તો ન ફાવતાંનાં મનામણાં છે' એક દિવસ બાઈ છગનલાલ, જુગલદાસની આલીમાં રહેનારા મળુરોને સવારની સભામાં આવવાની વિનંતિ કરતા હતા તેમને આવા જ કાંઈક ઉદ્દગારોથી કેટલાક મળુરોએ વધાવી લીધા: "ગાંધીજી અને અનસૂયા બહેનને શું છે ? તેઓને મોટરમાં આવવાનું, અને મોટરમાં જવાનું. ખાસું ખાવાપીવાનું, પણ અમારા તો જીવ જાય છે, સભામાં આવ્યે કાંઈ ભૂખમરો ટગતો નથી." આ વચનો મહાત્માજીને કાને ગયા. મહાત્માજીને કોઈ ટીકા કરે તે ન લાગે, કોઈ નિંદા કરે તે ન લાગે, પણ ખરી સ્થિતિસૂચક આ કડવા ઉદ્દગારોએ મહાત્માજીનું હૈયું વીંધાઈ ગયું. બીજે દિવસે સવારે સભામાં ગયા. સવારે તેમણે શું જોયું ? અથવા તેમના અગાઉથી દુઃખી થઈ રહેલા હૃદયે અને તેમની કરુણાદ્ર દષ્ટિએ શું

જોયું ? તેમના જ શબ્દોમાં કહીશું : ‘ પોતાના મુખ ઉપર
 ઝળકી રહેલા અડગ આત્મનિશ્ચયવાળા હંમેશ નજરે પડતાં
 પાંચ દશ હજાર મનુષ્યોને બદલે નિરાશાથી ખિન્ન મુખવાળાં
 એકાદ હજાર માણસો મેં જોયાં. ’ થોડા જ વખત ઉપર
 જુગલદાસની ચાલીવાળી વાત તો તેમના કાને આવી
 હતી. ‘ મને લાગ્યું કે મનુરોનો ઠપકો સાચો છે. આ
 પત્ર લખું છું એ હું જોટલું માનું છું, તેટલું જ હું ઈશ્વરી
 સત્તામાં માનનારો, પોતાનાં વચનો ગમે તે ભોગે પણ
 પાળવાને માણસ બંધાયેલો છે એમ પણ હું માનનારો. મને
 એમ પણ ખબર હતી કે મારી સન્મુખ બેઠેલા માણસો
 ઈશ્વરથી ડરનારા છે, પણ આ અણુધારી રીતે લંબાતી
 લોક આકૃતિ તેઓનો હદ ઉપરાંત કસ કાઢે છે. હિંદુસ્તાનમાં
 મારી બહોળી મુસાફરી દરમિયાન સંકડો લોકો એક
 ઘડી પ્રતિજ્ઞા લે છે અને બીજી જ ઘડીએ તેને તોડે છે,
 એવું જે જ્ઞાન થયેલું તે તરફ પણ મારું દુર્લક્ષ ન હતું. મને
 એમ પણ જ્ઞાન હતું કે આપણામાંના ભવબ્રહ્માઓને આત્મ-
 બળમાં અને પ્રભુમાં માત્ર એક જાંખી જાંખી અને અનિ-
 શ્ચાત્મક માન્યતા છે. મને એમ લાગ્યું કે મારે માટે એ
 તો એક ધન્ય ચોધડીઈ હતું, મારી શ્રદ્ધાની કસોટી થતી
 હતી. તુરત હું ઉઠ્યો અને હાજર રહેલા માણસોને કહી
 દીધું કે ‘ તમે પ્રતિજ્ઞામાંથી પડો એ ક્ષણભર પણ હું સાંખી
 શકનાર નથી. તમને ૩૫ ટકા મળે નહિ અથવા તો તમે
 બધાએ પડી ન જાઓ ત્યાં સુધી હું આહાર લેનાર નથી
 કે મોટર વાપરનાર નથી. ’

આ પ્રતિજ્ઞા લેવાઇ કે તુરત સભામાં થું થું થયું તેનું વર્ણન આપવાને માટે તો કવિની કલમ જોઇએ. સભામાં બેઠેલા પ્રત્યેક જણની આંખમાંથી ચોધારાં આંસુ ચાલી રહ્યાં હતાં. પ્રત્યેકને એમ લાગી ગયું જણાતું હતું કે કંઇ ગંભીર ભૂલ થઇ છે; મહાત્માજીને કાંઇક આપણી નબળાઈથી અથવા તો પાપથી ભારે આઘાત પહોંચ્યો છે, અને તે નબળાઇ કે પાપનું તેઓ પ્રાયશ્ચિત કરવા તૈયાર થયા છે. પલક વારમાં બધા સ્થિતિ કળી ગયા અને એક પછી એક ઉઠીને બોલવા લાગ્યા: ‘ અમે અમારી પ્રતિજ્ઞામાંથી કદિ નહિ પડીએ. ગમે તે થઈ જાય, આકાશ પાતાળ એક થાય, તોયે નહિ પડીએ. અમારામાંના નબળાઓને અમે ઘર ઘર જઈને સમજાવીશું, અને કદિ નહિ પડવા દઈએ. આપ આ ભીષણ પ્રતિજ્ઞા મૂકો. ’ આ અસર એ લોકોના આંટલા બોલવામાં જ ન સમાપ્ત થઈ. બપોર સુધીમાં તો થોડેથોડ મળુરો આશ્રમમાં આવવા લાગ્યા, અને મહાત્માજીને દીન કરુણ વચને પ્રતિજ્ઞા છોડવાનું વીનવવા લાગ્યા. કેટલાએક મળુરો ઉત્સાહથી મળુરી માગવા લાગ્યા; કેટલાએક મદત મળુરી કરીને પોતાની મળુરીના પૈસા, જે મળુરી ન કરતા હોય અથવા ન કરી શકતા હોય તેને આપી દેવાને તૈયાર થયા. આશ્રમનો પણ તે ધન્ય દિવસ હતો. મળુરોને ઉત્તેજન આપવા માટે, કદિ તાપ પણ ન સહન કરેલો એવા ભાઈ શંકરલાલ ઐંકરે પણ ઈંટો, રેતી વગેરે ત્રણ ચાર દિવસ થયાં ઉપાડવા માંડ્યાં હતાં. આજ તો બહેન અનમૂયા પણ જોડાયાં. આશ્રમનાં સ્ત્રીપુરૂષો ઉપરાંત બાળકો પણ આમાં અતિશય ઉમંઘથી ભાગ લેતાં હતાં. આ બધાંની કંઈક અવર્ણનીય

અસર થઈ. મળુરોનો ઉત્સાહ અને ઉમંગ તો માતો નહોતો. જે લોકો કરગરતા અને ફરીયાદ કરતા મળુરીએ આવતા હતા, જે લોકો આવીને કામમાં બહુ આગસ કરતા હતા, તે લોકો હમેશ કરતાં બમણું કામ બમણા તેજથી કરવા લાગ્યા.

એક બાળુએ જ્યારે આ ભાગ ભજવાઈ રહ્યો હતો, ત્યારે બીજી બાળુએ મહાત્માજીની સમક્ષ સેંકડો મળુરો, જુગલ-દાસની ચાલીવાળાઓ જેમણે મહાત્માજીને મહેણું માયું હતું તેમને લઈને પોતાનો પશ્ચાત્તાપ જાહેર કરવા તથા મહાત્માજીની પ્રતિજ્ઞા છોડવવા મથી રહ્યા હતા. મહિનાના મહિના હડતાળ ચાલે તોયે અમે ના પડીએ. મીલ તજીને ગમે તે ધંધો કરીશું, મળુરી કરીશું, બીખ માગીશું, પણ પ્રતિજ્ઞા નહિ તોડીએ એવી બધા ખાતરી આપવા લાગ્યા. કેટલાકની તો લાગણી એટલી બધી ઉશ્કેરાયલી હતી કે તેઓએ મહાત્માજીને કહી દીધું કે અનસૂયા બહેન, જેમણે પણ તે જ સભામાં નિરાહાર રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી તેઓ, જે પ્રતિજ્ઞા પાછી ન બેચે તો અમે કાંઈ નવુંજૂનું કરશું. એક જણ તો પોતાની કેડમાં જમૈયો ખોસીને આવેલો હતો. તેણે આત્મહત્યા કરવાની ધમકી આપી. આ મળુરી કરુણાજનક તકરાર એટલી તો લંબાઈ કે અનસૂયા બહેનને તો આહાર લેવાનું કબૂલ કરવાની ફરજ પડી.

સાંજે પાંચ વાગે મળુરોની સભા ખોલાવવામાં આવી હતી. આજની પત્રિકા ‘ મળુરી ’ વિષે હતી. મળુરીના મહત્વ વિષે મળુરીની પવિત્રતા વિષે આટલું સરળ અને સોંસરું હૃદયમાં પહોંચી જાય એવું ગુજરાતી ભાષામાં આ પ્રથમ જ લખાણ છે. ‘ મળુર મળુરી ન કરે તે તો

સાકર પોતાની મીઠાશ છોડે એવી વાત થઈ. દરીયો પોતાની ખારાશ છોડે તો આપણને મીઠું ક્યાંથી મળે ? મળુર મળુરી છોડે તો આ દુનીયા રસાતળ થઈ જાય. શીરીનને ખાતર ફરહાદે પથ્થર ફેડયા; મળુરોની શીરીન તેઓની ટેક છે, તેને ખાતર મળુરો પથ્થર કેમ ન ફેડે ? સત્યને ખાતર હરિશ્ચન્દ્ર વેચાયા; પોતાના સત્યને ખાતર મળુરો કાં મળુરી કરવામાં દુઃખ હોય તો તેટલું દુઃખ સહન ન કરે ? ટેકને ખાતર ઇમામ હસન અને હુસેને ભારે દુઃખો ઉઠાવ્યાં; ટેક રાખવા સાફ આપણે કેમ મરવાને તૈયાર ન રહીએ ?

આ ઉદ્દગારો ઉપર વિવેચન ઉપરાંત મળુરોને નવી ઉપસ્થિત થયેલી સ્થિતિ સમજાવવા માટે તે દિવસે સાંજે એક બહુ સુંદર ભાષણ પણ મહાત્માજીએ કર્યું હતું. તેમના મહત્ત્વના ઉદ્દગારો નીચે ટાંક્યા છે :

‘ આજે સવારે શું કામ થયું, તેની ખબર પડી હશે. કેટલાકને ભારે આઘાત થયો, કેટલાક રોષ પડ્યા. સવારનું કામ કાંઈ ખોટું થયું છે અથવા શરમાવા જેવું થયું છે એમ મને લાગ્યું નથી. જુગલદાસની ચાલીવાળાઓએ જે ટીકા કરી તે માટે મને ગુસ્સો નથી આવતો. તેમાંથી તો મારે, અથવા જેને હિંદની સેવા કરવી છે તેણે ઘણું સમજવાનું છે. હું માનતો આવ્યો છું કે આપણી તપશ્ચર્યા અથવા જ્ઞાનપૂર્વક દુઃખ ઉઠાવવાની શક્તિ ખરી હોય તો તેમાંથી ક્ષણ આચ્છા વિના રહે જ નહિ. મેં તમને એક જ સલાહ આપી તેને અનુસરીને તમે કસમ લીધા. આ જમાનાની અંદર કસમની કિંમત ચાલી ગઈ છે. કસમ ગમે ત્યારે ગમે તેમ માણસો તોડે છે, અને કસમની આવી

કિંમત ઉતારી દેવા માટે મને દુઃખ થાય છે. સાધારણ માણસને બાંધવાની દોરી કસમ જેવી એકંકય નથી. કસમનો અર્થ એ કે આ દુનિયામાં આપણે જે ખુદને માનીએ છીએ તેને સાક્ષી રાખીને આપણે અમુક કામ કરવા માટે તૈયાર છીએ. હવે બેઠેલા કસમ વિના ચલવી શકે છે. આપણે નીચે બેઠેલા તેમ નથી કરી શકતા. આપણે હજાર વખત પડનારાઓ માટે તો આવા કસમ લીધા વિના ચઢી શકવાનું અશક્ય છે. તમે કબૂલ કરશો કે આપણે પ્રતિજ્ઞા લીધી ન હોત અને તેનું હમેશાં સ્મરણ કર્યું ન હોત તો ક્યારનાએ આપણામાંના ઘણા બાધાઓ પડી ગયા હોત. આ પહેલાં આટલી શાંતિથી ચાલી રહેલી હડતાળ તમે કદિ અનુભવી નથી એમ તમે જ કહ્યું છે. પડવાનું કારણ ભૂખમરો છે. હું તમને સલાહ આપું છું કે તમારે ભૂખમરો વેડીને પણ પ્રતિજ્ઞા પાળવી. છતાં તે સાથે મેં અને મારી સાથે જે બાધ બહેન કામ કરી રહ્યાં છે તેમની પણ પ્રતિજ્ઞા છે કે તમને ભૂખે તો ન જ મરવા દઈએ. તમને ભૂખે મરતા અમે જોઈ રહીએ તો તમારે પડવું જ જોઈએ. આવી રીતની બેવડી સલાહની સાથે એક ત્રીજી વસ્તુ પણ રહી ગઈ. તે એ કે તમને ભૂખે ન મારીએ, પણ તમારી પાસે બીજા મંગારીએ. એમ કરીએ તો અમે ખુદના ગુન્હેગાર બનીએ, ચોર બનીએ. પણ એ હું તમને શી રીતે સમજાવી શકું કે મજુરી કરીને પેટ ભરો ? હું મજુરી કરી શકું છું, મેં મજુરી કરી છે, અને હજી પણ કંઈ; પણ મને તો તક નથી મળતી. મને ઘણું કરવાનું રહેલું છે, એટલે માત્ર કસરતની આતર જ કેટલીક મજુરી કરી લઈ શકું છું. તમે મને એમ

કહો કે અમે તો શાળની મજૂરી કરી છે, આ મજૂરી નહિ કરી શકીએ; તો એ શબ્દો તમારા મ્હોમાં શોભી શકે છે ? હિંદુસ્તાનમાં આ જાતનો વહેમ પેસી ગયો છે. એક જ માણસે એક જ વસ્તુ કરવી જોઈએ, એ સિદ્ધાંત તરીકે ઠીક છે, પણ એ અચાવ તરીકે વપરાય તો જુદી વાત છે. મેં આ પ્રસંગે બહુ વિચાર કર્યો. મારા ઉપર એક બે ઘા આવ્યા ત્યારે મને લાગ્યું કે તમારી પાસે મારે તમારો પોતાનો ધર્મ રખાવવો હોય, કસમની અને મજૂરીની કિંમત હું તમને બતાવવા ઇચ્છતો હોઉં, તો તમારી પાસે મારે કંઈ પ્રત્યક્ષ પુરાવો મુકી દેવો જોઈએ. તમારી પાસે અમે મસ્કરી નથી કરતા, નાટક નથી કરતા. તમને જે વચનો કહીએ છીએ તે અમે પાળવા તૈયાર છીએ એમ તમને હું શી રીતે બતાવું ? હું કંઈ ખુદા નથી કે જેથી તમને આ બીજી રીતે બતાવી શકું. તમારી પાસે હું એવું કરીને બતાવું કે જેથી તમને લાગે કે માણસની સામે તો ચોખ્ખેચોખ્ખી વાત કરવી પડશે, નાટક નથી કરી શકાવાનું. બીજી કોઈ લાલચ કે ધમકી આપીને ટેક નથી રખાવી શકાતો. લાલચ માત્ર માયાની આપી શકે છે. જેને પોતાનો ધર્મ બ્હાલો હોય, ટેક બ્હાલો હોય, દેશ બ્હાલો હોય, તે જ ટેક ન છોડે, એટલું તમે સમજી શકો છો. ’

ઉપર ટાંકેલા ઉદાહરણમાં મહાત્માજીએ ‘પ્રતિજ્ઞા’ લેવાનું તાત્ત્વિક રહસ્ય અને પોતે લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનો ઉદ્દેશ બહુ સરળ રીતે અને યોગ્ય વિસ્તારથી વ્યક્ત કર્યો છે, એટલે લ’આણના બધા છતાં પણ એ ઉદાહરણ શબ્દેશબ્દ અહીં ટાંક્યા છે. એ પ્રતિજ્ઞાથી ઉત્પન્ન થયેલી સ્થિતિ એટલી તો જાણસા, ટીકા અને

ચર્ચાનો વિષય થઇ પડી હતી કે તે વિષે કંઈ પણ કહેતાં પહેલાં ગાંધીજીના પોતાના જ ઉદ્દેશો એ સંબંધ જુદે જુદે પ્રસંગે કેવા નીકળ્યા છે તે જાણવાની જરૂર છે. એમના ભાષણમાંથી હજી એક બે ફકરા ટાંકીશ. એક પ્રસંગે એઓ બોલ્યા હતા: ‘મારી આવી જાતની પ્રતિજ્ઞા લેવાની ટેવ છે, એની ખોટી નકલ માણસો ન કરે તેને સારું હું પ્રતિજ્ઞા લેતો જ બંધ થઇ જાઉં છું. પણ મારે તો કરોડો મજૂરોના સંબંધમાં આવવાનું છે, તો તેમ કરતાં મારે મારા આત્માની સાથે નિરાકરણ કરી લેવું જોઈએ. તમને હું બતાવવા માગતો હતો કે તમારી સાથે હું રમવા નથી માગતો.’ વળી એક વાર બોલ્યા હતા: ‘જે કિંમત પ્રતિજ્ઞાની હું કરું છું તેટલી તમે કરો. એ મેં તમને કરીને બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તમે એક વાત કરી બતાવી છે. તમને એમ થઇ શક્યું હોત કે અમારે તમારી પ્રતિજ્ઞા સાથે શો સંબંધ છે, અમે નથી ટકવાના, અમારે તો જવું જ જોઈએ; પણ તમે તો એમ નહિ માન્યું. તમે તો અમારી સેવા લેવા બેઠા. અને મેં તમારો ગહોટો આંક બાંધ્યો. તમારી સાથે મરવું એ મને સુંદર લાગ્યું અને તમારી સાથે જ તરવું એ મને સુંદર લાગ્યું.’

આટલું જોઈ લીધા પછી પ્રતિજ્ઞા સંબંધે થયેલી લોક-ચર્ચા વિચારીએ. હિંદુસ્તાને હજી સુધી લોકનેતાઓને ઉપવાસની પ્રતિજ્ઞા જેવા પ્રયોગો લોકસેવાર્થે કરતા જોયા ન હતા. પણ મનુષ્યના અધઃપાતને પ્રસંગે બીજા

પ્રતિજ્ઞાઓ તેને ટકાવી રાખી શકે એ તો મહાત્માજીનો એક સિદ્ધાન્ત છે, અને એ સિદ્ધાન્ત દક્ષિણ આફ્રિકામાં એમણે ઘણીવાર અમલમાં મુકેલો. અહીંના લોકોને એ કેવળ નવો જ પ્રયોગ લાગ્યો. ગાંધીજી અવિવેક ન કરે એવું માનનાર કેટલાકની જીજ્ઞાસા હલદી. એવું ન માનનારા કેટલાક એમ પણ માનવા લાગ્યા હતા કે ગાંધીજીએ અકળાઈને મીલમમીલકોને દબાવવા ફિતુર કર્યું છે. પ્રો. આનંદશંકર દ્રુવે પહેલે જ દિવસે આવીને પ્રશ્ન પૂછેલો: “ આ બ્રહ્મ નિશ્ચય કર્યો છે તે આખા જીવનમાં વણાયલા સૂત્રને અનુસરીને જ થયો હશે એમ હું જાણું છું, પણ તે શા માટે થયો છે તે જાણવા ઇચ્છું છું.” આ પછી ‘પ્રતિજ્ઞા’ના આધ્યાત્મિક રહસ્ય ઉપર જે ચર્ચા ચાલી તેમાં અહીં કંતરવાનો ઇરાદો નથી.

અહીં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે આખી ચર્ચા દરમ્યાન પ્રો. આનંદશંકરનું કહેવું એવું હતું કે આવી પ્રતિજ્ઞાથી ઘડીકવાર મનુષ્યનું બાહ્ય વર્તન બદલાય, પણ મનુષ્યનું અંતર બદલાતું નથી. ગાંધીજી સમજાવવા ખૂબ મથતા હતા, પણ પ્રો. આનંદશંકરની ખાતરી નહોતી થતી જણાતી. મીલમજુરોનો પ્રશ્ન જે અત્યાર સુધી સંકુચિત હતો તે હવે વિસ્તૃત થયો. તેમાં ગાંધીજીએ ભીપણ્ય પ્રતિજ્ઞા લીધેલી હોય અત્યાર સુધી જે ગૃહસ્થો તટસ્થ હતા તેઓને પણ પોતાનું તટસ્થ તંત્રનું પડ્યું. પ્રો. આનંદશંકરનો સંબંધ આ બાબતમાં આવી રીતે શરૂ થયો. બહારના— હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગના—લોકોનેતાઓને પણ બહુ

ચિંતા થવા લાગી, અને કેમે કરી આ તકરારનો નિવેડો આવે તો સાફ એમ સૌને થવા લાગ્યું.

મીલમાલિકોને પણ કાંઈ અસર થઈ ન હતી એમ નહિ. અલબત્ત, ઘણાક એમ માનતા કે ગાંધીજીનું માલિકોને દયાવવા માટે આ એક શિતુર અથવા ત્રાણું છે. પણ રા. અંબાલાલભાઈ, જેઓએ અત્યાર સુધી પોતાના કડક આગ્રહથી પોતાના માલિક-ભાઈઓને ટકાવી રાખ્યા હતા, તેમના હૈયાને આ ખીનાથી સખ્ત આધાન પહોંચ્યો. તેઓ કલાકના કલાક આવીને મહાત્માજી પાસે જોસવા લાગ્યા, પ્રતિજ્ઞા છોડવાને વિનવવા લાગ્યા. ત્રીજે દહાડે તો એમની સાથે ઘણા મીલમાલિકો ભળ્યા. સૌ ગાંધીજીના ઉપવાસ છોડાવવાને માટે આગ્રહી હતા, પણ મજ્જુરોની પ્રતિજ્ઞા જળવાવવાને તેટલા ન હતા. પ્રતિજ્ઞાની આડકતરી અસર મીલમાલિકોને દયાવવાની થશે એ બાબત ગાંધીજીનું દુર્લક્ષ થયું ન હતું. વારંવાર તેઓ આ બાબત માલિકોને સમજાવવા લાગ્યા. પોતાના દરેક ભાષણમાં તેમણે સ્પષ્ટ કરીને કહ્યું કે પ્રતિજ્ઞા માલિકો ઉપર થતા દયાણુને લીધે દૂષિત થાય છે છતાં તેનો મૂળ હેતુ તો મજ્જુરોની પ્રતિજ્ઞાને પોતે કેટલું મહત્ત્વ આપે છે તે મજ્જુરોને ખતાવવાનો અને તેમ કરી તેમને ટકાવી રાખવાનો જ છે.

ઘણાક મીલમાલિકો ગાંધીજીને કહેતા હતા કે: ‘આ વખતે તમારી ખાતર અમે મજ્જુરોને ૩૫ ટકા આપીએ.’ ગાંધીજી ચોખ્ખી ના પાડીને કહેતા કે: ‘મારી દયાની ખાતર નહિ, પણ મજ્જુરોની પ્રતિજ્ઞાને માન આપીને, તેઓને ન્યાય આપવાની ખાતર ૩૫ ટકા આપો.’ ઉપવાસની પ્રતિજ્ઞાની ત્રીજી સાંજે તેઓ બોલ્યા હતા: ‘મીલમાલિકોએ આવીને

મને કહ્યું કે: 'તમારી ખાતર અમે ૩૫ ટકા આપીએ.'
પણ મારે સારૂ ૩૫ ટકા એ લોકો આપે એ તો મને
સમજેરના ઝાટકા સમુ' લાગે છે. હું એ વિચારજાણતો હતો
પણ હું પ્રતિજ્ઞા નહિ છોડી શક્યો, કારણ મેં બીજાને
વિચાર કીધો કે ૧૦૦૦૦ માણસો પડે એ તો ખુદાનો ખોર
કહેવાય. મારે સારૂ અતિશય નીચાજાણું છે કે મારી ખાતર
તમને ૩૫ ટકા મળે.'

આમ ચર્ચા ચાલતી હતી અને ઉપવાસના દહાડા
વધતા જતા હતા. ઉપવાસ ગાંધીજીના શરીરમાં શિથિલતા
ઉત્પન્ન કરવાને બદલે, જાણે તેમની સ્ફુર્તિમાં વધારો કરતો
હતો. તેમને સમજાવવાના, તેમના ઉપવાસની પ્રતિજ્ઞા
છોડાવવાના અનેક દિશામાંથી પ્રયત્ન ચાલુ જ હતા. અગાઉ
કહેવામાં આવ્યું છે કે રા. અંબાલાલભાઈને આ પ્રતિજ્ઞાથી
ભારે આઘાત પહોંચ્યો હતો, એટલે ગાંધીજીને સમજાવવાના
તેમના પ્રયત્ન પણ ભારે હતા. પોતાના પક્ષ માટેની તેમની
મુખ્ય દલીલ એ હતી કે: 'આવી રીતે વારંવાર મજબૂરો
મનસ્વી રીતે અમારી સામે થાય અને તેમને બહારથી
ઉત્તેજન મળે એ તો સહ્ય થઈ શકે એવું જ નથી. એમ થયા
કરે તો મજબૂરોમાં વિનય જેવી કોઈ ચીજ જ રહે
નહિ અને આવી રીતે અમારી અને મજબૂરોની તકરાર
વખતે હર વખત અમારે ત્રીજાની મધ્યસ્થી કરવી પડે એ
અમને શોભાભરેલું નથી, એમાં અમારું માન રહેતું નથી.
આપ જો ભવિષ્યમાં અમારો અને મજબૂરોનો પ્રશ્ન અમારે
માટે જ રાખી, હમેશને માટે તમારા હાથ એ આગતમાંથી
ઘોઘ નાંખો તો અમે તુરત ૩૫ ટકા આપીએ.' આ

માગણી તો બહુ બારેપડતી હતી. અન્યાય, અનીતિ અને અત્યાચારને પ્રસંગે અંતરની પ્રેરણાથી ઝુઝનાર ગાંધીજી આમ મળુરોની સેવાનાં ધાર સદા માટે બંધ થવા દે એ તો બની શકે એમ જ ન હતું. એટલે સેવાવૃત્તિને સદા શીકે મુકવાની કખૂલત આપી, મળુરો માટે ૩૫ ટકા લેવાની અને ઉપવાસ છોડવાની વાત ન બની. ત્યાર પછી બીજી રીતે વાટાઘાટ થવા માંડી. ‘કેમે કરીને મીલમાલિકોનો આગ્રહ પણ સિદ્ધાન્ત તરીકે કખૂલ થવો જ જોઈએ. તમારી પ્રતિજ્ઞા છે તેવી જ મીલમાલિકોની પ્રતિજ્ઞા છે.’ આ દલીલ રળુ થઈ. ‘હું મારી રૈયતને ખૂબ કરો નાંખી, તેમની દાદ કદિ ન સાંભળી કનેડીશ એવી પ્રતિજ્ઞા રાખ કદિ કરી શકતો હશે ?’ એમ પ્રતિપ્રશ્નથી માલિકોની દલીલની અયથાર્થતા ગાંધીજીએ બતાવી આપી. છતાં આ બધી તકરાર દરમ્યાન, પોતાના ઉપવાસથી માલિકો ઉપર દબાણ થાય છે એ વાત ગાંધીજીના મનમાંથી નહોતી ખસતી. એટલે માલિકોની પ્રતિજ્ઞા જળવવાના કૃત્રિમ ઉપાયો સ્વીકારવા પણ તેઓ તૈયાર થયા. લડતની પહેલાં બંને પક્ષ વચ્ચે જે પંચનું તત્ત્વ સ્વીકારાયલું હતું તે પંચનું તત્ત્વ હજી પણ ગાંધીજીને તો કખૂલ જ હતું. ‘મળુરોની પ્રતિજ્ઞાનો અક્ષર જળવાય તો પછી પંચ કહે તે મળુરો કખૂલ રાખશે’ એમ ગાંધીજીએ સ્વીકારી લીધું. આથી સમાધાનનો મ્હોટો રસ્તો નીકળ્યો. પરિણામે, મળુરોની પ્રતિજ્ઞા જળવવા પહેલે દિવસે ૩૫ ટકા વધારો, માલિકોની પ્રતિજ્ઞા જળવવા બીજો દિવસે ૨૦ ટકા વધારો અને ત્રીજો દિવસે મળુરો અને માલિકોએ નીમેલા પંચ ઠરાવે તેટલા ટકા વધારો, આવી

દરખાસ્ત સમાધાનના આધારરૂપે રજુ થઈ. ત્રીજો જ દિવસે પંચ તકરારનો નિવેડો લાવી શકે નહિ, અને અમુક ટકા ચૂકવી શકે નહિ માટે તેમને તપાસ કરવા સાર પુરતી મુદત મળવી જોઈએ એમ સ્વીકારાયું, અને આ મુદત ત્રણ મહિનાની હોવી જોઈએ એમ પણ બંને પક્ષ વચ્ચે ઠર્યું. પંચનો ઠરાવ આવે તે પહેલાં મળુરોને કેટલા ટકા મળે? આ સવાલનો નિકાલ બંને પક્ષે ધરછેડાથી આવ્યો. મળુરપક્ષે જા ટકા ઓછા કર્યા, માલિકપક્ષે જા ટકા વધાર્યા, અને એ વચગાળાના સમયમાં રજા ટકા વધારો મળે એમ ઠર્યું. પંચ તરીકે, બંને પક્ષને અનુકૂળ એવા પ્રો. આનંદશંકરને કમ્પ્લે રાખવામાં આવ્યા. આ તકરારમાં ઉપવાસની પ્રતિજ્ઞાના દિવસથી સક્રિય રસ લેનાર પ્રો. આનંદશંકરને માથે આ જવાબદારી વાજખી રીતે જ આવી પડી, અને એમણે પ્રસન્ન મને સ્વીકારી. હવે તો કાંઈ કરવાનું બાકી જ ન હતું. બીજો દિવસે સવારમાં તો મળુરોને ખચર પડી ગઈ હતી કે તકરારનો નિકાલ આવ્યો છે એટલે હજારો જણ શાહપુર દરવાજા ઉપરના ઝાડ નીચે આવી બેઠા હતા, અને નિકાલ શી રીતે આવ્યો એ જાણવાની આતુરતાથી રાહ જોઈ રહ્યા હતા. આજે કમિશનર સાહેબને પણ નિમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું, અને તેમણે તે ખસુસ કરીને સ્વીકાર્યું હતું. શહેરનાં બીજાં ઘણાં પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રીપુરુષો પણ હાજર હતાં. અગીયાર વાગે ગાંધીજીએ આવીને સમાધાનીની હકીકત મળુરોને સમજાવી. આ સમજુતી ગાંધીજીના શબ્દોમાં જ અહીં રજુ કરીશું. “ જે સમાધાની હું તમારી આગળ મૂકવાનો છું તેમાં માત્ર મળુરોની ટેક રહી જાય છે એટલું જ છે, તેમાં તે સિવાય કંઈ જ નથી.

શેડીયાઓને મેં મારાથી બને તેટલું કહ્યું; ૩૫ ટકા હમેશને
 માટે આપવાનું કહ્યું. એ વાત તેઓને બહુ બારે લાગી. હવે
 એક વાત હું કહી દઉં. આપણી માગણી એકપક્ષી હતી.
 આપણે લડત પહેલાં એઓનો પક્ષ જાણવાની માગણી કરી
 હતી, પણ તેઓએ તે કબૂલ કરી ન હતી. હવે શેડીયાઓ
 પંચની વાતને કબૂલ થાય છે. હું પણ કહું છું કે પંચને
 આ વાત બહુ સોંપાય. પંચની પાસેથી હું ૩૫ ટકા લઈ શકીશ.
 જો પંચ કાંઈક ઓછું ઠરાવશે તો હું સ્વીકારી લઉંશ કે
 આપણે માગવામા ભૂત કરી છે. શેડીયાઓએ કહ્યું કે જેવી
 તમારી પ્રતિજ્ઞા છે તેવી અમારી પણ પ્રતિજ્ઞા છે. મેં કહ્યું
 કે એવી પ્રતિજ્ઞા લેવાનો તમારે અધિકાર નથી. પણ તેઓએ
 આચલ ધર્યો કે અમારી પ્રતિજ્ઞા પણ સાચી છે. બંનેની
 પ્રતિજ્ઞા મેં વિચારી. મારો રોજને વચ્ચે આડો આવ્યો. હું
 એમ એ લોકોને નહિ કહી શકું કે હું માગું તે જ આપશો તો
 હું મારો અપવાસ તોડું; આ તો મારી નામદી કહેવાય.
 આથી મેં કબૂલ્યું કે આપણી બંનેની પ્રતિજ્ઞા અત્યારે રહે
 અને પછી પંચ ઠરાવે તે ખરું. એટલે આપણી સમાધાની
 ટૂંકામાં એ કે પહેલે દિવસે આપણી પ્રતિજ્ઞા મુજબ ૩૫ ટકા
 વધારો મળે, બીજે દિવસે શેડીયાઓની પ્રતિજ્ઞા મુજબ ૨૦
 ટકા વધારો મળે, અને ત્રીજે દિવસથી તે પંચ
 પોતાનો નિવેડો આપે ત્યાં સુધી ૨૭૫ ટકા મળે; અને
 પછીથી પંચ ૩૫ ટકા ઠરાવે તો શેડીયાઓ આપણને ૭૫
 ટકા મળે આપે અને ૨૭૫ ટકાથી ઓછા ઠરાવે તો
 આપણે મળે આપીએ. ' આ શબ્દોને મનુરોએ બારે
 હર્ષનાદથી વધાવી લીધા પણ તેઓને એકલી હરખની

ખખર જ આપવાની ન હતી. જે શીખામણના શબ્દ પણ કહેવાના હતા. તે પણ કહી દેવાની ગાંધીજીએ આ જ તક સાધી: ‘આપણે સાથે મસલત કરી છે તો હવે અમને મળ્યા વિના કસમ નહિ લેશો. જેને અનુભવ નથી, જેણે કાંઈ ખેડ્યું નથી, તેને કસમ લેવાનો અધિકાર નથી. મેં વીસ વર્ષના અનુભવ બાદ વિચાર્યું કે કસમ લેવાનો અધિકાર મને છે. કસમ લેવાને માટે તમે લાયક નથી બન્યા એમ મેં જોયું છે. માટે મોટરને પૂછ્યા વિના કસમ લેશો મા. કસમ લેવા પડે તો અમારી પાસે આવજો. લેવા પડે તો એમ માનજો કે જેમ આજે તેમ બીજે વખતે પણ અમે તમારે માટે મરવાને તૈયાર થઈશું. પણ તમે અમને સાક્ષી રાખીને જે કસમ લેશો તેને માટે જ અમે તમને મદદ કરશું એમ યાદ રાખજો. ભૂલથી લીધેલા કસમ તોડી પણ શકાય છે. તમારે તો કસમ કેમ લેવા, ક્યારે લેવા, તે પણ શીખવાનું છે.’

મીલમાલિકોએ આ સમાધાનીની ખુશાલીમાં મળુરોને મીઠાઈ વહેંચવાની માગણી કરી હતી તે માગણી પણ આનંદની સાથે સ્વીકારવાનો મળુરોને આ પછી આગ્રહ કર્યો હતો. મળુરોએ એ માગણી પણ હર્ષથી વધાવી લીધી હતી. સમાધાની સૌને કખૂલ છે એમ બતાવવાને પણ મળુરોના જૂદા જૂદા વિભાગમાંથી અગ્રણીઓ બહાર પડ્યા હતા અને દૂંકા સમયોચિત બાપણથી તેઓએ પોતાનો હર્ષ અને ઉપકાર દર્શાવ્યો હતો. આ પછી મળુરો અને સ્નેહીઓના આગ્રહથી ગાંધીજીએ ત્યાં જ પોતાનો ઉપવાસ તોડ્યો હતો. ઉત્તર વિભાગના કમિશનર સાહેબ મી. પ્રેટ પણ આ પ્રસંગે

પોતાનો હર્ષ દાખી શક્યા ન હતા અને તેમણે પણ એક ટૂંકું અને બંને પક્ષને અભિનંદન આપનારું ભાષણ કર્યું હતું. ‘તમારી વચ્ચે સમાધાન થાય છે તેથી મને બહુ આનંદ થાય છે. મને સંપૂર્ણ ખાતરી છે કે જ્યાં સુધી તમે ગાંધી સાહેબની સલાહ લેશો અને તેમનું કહેલું કરશો ત્યાં સુધી તમારું બહુ થશે અને તમને ન્યાય મળશે. તમારે યાદીમાં રાખવાનું છે કે તમારે માટે ગાંધી સાહેબે તથા તેમના મદદગાર બાનુઓ અને ગૃહસ્થોએ ખૂબ દુઃખ વેઠ્યું છે, તસ્તી લીધી છે, તમારા ઉપર પ્રેમ અને દયા બતાવ્યાં છે. એ તમે હમેશાં યાદીમાં રાખશો.’ *

એ જ દિવસે સાંજે રા. અંબાલાલભાઈના અંગલાના વિશાળ આંગણમાં બધા મળુરો ભેગા થયા હતા અને મીલમાલિકોએ તેમને મીઠાઈ વહેંચી હતી. આ પ્રસંગે ગાંધીજીએ અને રા. અંબાલાલભાઈએ જે ઉદ્દગાર કાઢ્યા હતા તે મીલમાલિકો અને મળુરો વચ્ચેની આ લડત કેટલી સીધી ચાલી હતી, અને અંતે કેટલી મીઠાશથી બંને પક્ષ વચ્ચે સમાધાન થયું હતું તે સંપૂર્ણ રીતે બતાવી આપે છે. રા. અંબાલાલભાઈનાં એક બે વાક્યો બસ થશે: ‘આજે ૨૨

---

*અહીં બૂલવું ન જોઈએ કે ખેડા સત્યાગ્રહની લડત જ્યારે પૂર રસાકસીએ ચઢી હતી ત્યારે રોષને વશ થઈને આ જ કમિશનર સાહેબે આ ઉદ્દગારોને અણુછાજતા ઉદ્દગારો કાઢ્યા હતા; પણ તેનો સુંદર જવાબ ગાંધીજી જ આપી ચૂક્યા છે, એટલે અહીં તેમાં ઉતરવાની જરૂર નથી. એ એટલું સિદ્ધ કરે છે કે સારામાં સારા અમલદારો પણ ઇચ્છાનતના બૂલબરેલા ભાનમાં વિવેક છોડી દેતાં અચકાતા નથી.

દિવસે શાળખાતાં ખોલવાનો અને મળુરોએ કામપર હાજર થવાનો જે નિશ્ચય થયો છે તેથી મને બહુ આનંદ થાય છે. હું વધારે કહેવા માગતો નથી, પણ એટલું તો કહી જ લઉં કે કારીગરો ગાંધી સાહેબને પૂજ્ય ગણે છે, તો મીલમાલિકો પણ તેમને કાંઈ ઓછા પૂજ્ય નથી ગણતા; ઉલટા વધારે પૂજ્ય ગણે છે. આપણી એકબીજા વચ્ચેની પ્રીતિ હંમેશ રહેશે એમ ઈચ્છું છું. ’

ગાંધીજીના ઉદ્દગારો પણ અહીં ટાંકવા જેવા છે: ‘મને લાગે છે કે જેમ જેમ દિવસો જતા જશે તેમ તેમ અમદાવાદને તો શું પણ હિંદુસ્તાનને આ ૨૨ દિવસની લડતને સારૂ મગરૂરી થશે અને હિંદુસ્તાન એમ માનશે કે જ્યાં આ પ્રકારે લડત ચાલી શકે છે ત્યાં આપણે બહુ આશા રાખી શકીએ છીએ. આ લડત ખીલકુલ વૈરભાવ વિના ચાલી છે. મેં તો આવી લડત હજી સુધી અનુભવી નથી. મેં ઘણી લડત પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રીતે અનુભવી છે પણ એકે એવી નથી જોઈ જ્યાં વૈરભાવ કે ખટાશ આટલે ઓછું અંશે હોય. જે શાંતિ લડત દરમ્યાન હતી તે જ શાંતિ હંમેશને માટે રાખશે એવી મને આશા છે. ’ અને આની જ ખાતર, લોક આઠિટ દરમ્યાનનો પગાર મીલમાલિકો આપે એ સમાધાનીની એક શરત હોવી જોઈએ એવો કેટલાક મળુરોનો આગ્રહ ગાંધીજીએ તત્ક્ષણે જ દાખી દીધો હતો. સમાધાની સંબંધી પત્રિકામાં તો એ આગ્રહને જ નહિ, પણ એ વિચારને પણ ગાંધીજીએ તુરંત ગણી કાઢ્યો છે. ‘લોક આઠિટનો પગાર માગવો એ માલિકોના પૈસાથી લડત લડ્યા જેવું છે. એવો વિચાર મળુરોને શરમાવનારો છે. લડવા

પોતાના બળ ઉપર જ લડી શકે. વળી મજુરોને માલિકોએ પગાર ચુકવી દીધો. હવે તો મજુરો નવી નોકરી શરૂ કરે છે એમ પણ કહી શકાય. એટલે બધું વિચારતાં મજુરોએ લોક આક્રમ દરમીયાનનો પગાર લેવાનો વિચાર માંડી વાળવો જોઈએ.”*

તે સાંજના બાપણમાંના કેટલાક ઉદ્દગારો તો મીલ-માલિકોના હૃદયને હલાવે એવા અને તેમની સ્મૃતિમાંથી કદિ ન ખસે એવા હતા: ‘ હું તમારા તરફથી (મજુરો તરફથી) શેડીયાઓની મારી માગું છું. મેં એઓને બહુ દુઃખ આપ્યું છે. મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી તે તમારા માટે હતી, પણ દુનીયામાં હમેશ દરેક વસ્તુને બે પક્ષ રહેલ છે, તેમ મારી પ્રતિજ્ઞાની અસર તેમના ઉપર પણ થઈ છે. હું દીન વચને તેમની મારી માગું છું. હું જેટલો મજુરોનો સેવક છું તેટલો જ તમારો (શેડીયાઓનો) સેવક છું. મારી એટલી જ માગણી છે કે મારી સેવકાઈ તમે ખરેખર વાપરજો. ’

બીજે દિવસે ગાંધીજીની પ્રત્યે અને તેમની સાથે આ લડતમાં ભાગ લેનાર બાઈ બહેનો પ્રત્યે પોતાની કૃતજ્ઞતા બતાવવા સારૂ મજુરોએ જે હર્પિસ*મિલનો કર્યા હતાં અને હર્પિયાત્રા કાઢી હતી તેનું અત્રે સૂચન માત્ર જ શક્ય છે. આવાં દૃશ્યો અમદાવાદ શહેરમાં અગાઉ ભાગ્યે જ થયાં હશે એમ તે જોનારાઓ સાક્ષી પુરે છે.

---

* મીલો ખુલ્યા પછી આ પગાર સંબંધે કેટલીક છુટીછવાઈ તકરાર થઈ હતી; તેને માટે મજુરો જેટલા જવાબદાર હતા તેટલા જ મીલમાલિકો જવાબદાર હતા.

લડત પહેલાં લેવાયલા ગાંધીજીના અનશન વ્રત સંબંધે અને લડત પછી થયેલી સમાધાની સંબંધે અનેક ટીકા થઈ છે. એ ટીકાના ઔચિત્ય-અનૌચિત્યમાં ઉતરવાનો અહીં ધ્રિસ્તો નથી. ગાંધીજીએ પોતે એ બંને બાબત પોતાના આત્માની કેવી આકરી પરીક્ષા કીધી છે તે આ ટીકા કરનારાઓને જણાવી લેવું અસ્થાને નહિ ગણાય. સમાધાનીને આગલે દિવસે સમાધાનીની શરતો સંબંધે રા. અંબાલાલભાઈને પત્ર લખતાં એઓએ જણાવ્યું હતું: ‘ મને જમાડવાની ઇચ્છા કરતાં આપની ન્યાયવૃત્તિને વધારે માન આપજો. મારો ઉપવાસ મને અજ્ઞાનંદ આપે છે, એટલે સ્નેહીઓએ દુઃખ ભોગવવાનું કારણ નથી. મજબૂરોને ન્યાયથી મળશે તે વધારે પચશે-વધારે નભશે. સાધારણ મનુષ્યોને ચોખ્ખવટ વધારે રુચિકર હોય છે. ૩૫ ટકા, ૨૦ ટકા અને પંચ એ મૂર્ખતા, ધર્મ અને ગર્વ સાચવવા આપણે કહી શકીએ, સાંખી શકીએ. મજબૂરો તેને પ્રપંચ માને, કેમકે તેઓ સરળ છે. તેથી મને બીજો કોઈ રસ્તો મળે તો વધારે ટીક જણાય છે. ઉપલું કંબૂલ રખાવવા ધારશો તો હું તે કંબૂલ રાખીશ પણ ઉતાવળ નહિ કરવા દઉં. પંચ મળીને હમણાંજ નિકાલ લાવીએ અને તે જ ભાવ જાહેર કરીએ; એટલે પહેલે દહાડે ૩૫, બીજે દહાડે ૨૦ અને ત્રીજે દહાડે પંચ ઠરાવે તે. આમાંયે મૂર્ખતા તો છે, પણ ચોખ્ખવટ છે. ત્રીજા દહાડાના આંકડા આજથી જ જણાવવા. ’

સમાધાનીને દિવસે સવારે આપેલા ભાષણમાં આ જ બાબત બોલતાં એઓએ કહ્યું હતું: ‘ હું જે તમારે માટે

લાગ્યો છું તે આપણી પ્રતિજ્ઞાનો અક્ષર પાળવા માટે બસ થશે, આત્મા માટે નહિ. આત્માવાળા આપણે હજી નથી એટલે અક્ષરથી જ આપણે સંતોષ પકડવો પડશે. ' પણ આથી વધારે ઉંડા અને આકરા આત્મનિરીક્ષણવાળા ઉદ્ધગાર તો હજી બાકી છે. ઉપવાસ સંબંધે કેટલાક ઉદ્ધગારો અગાઉ ટાંકવામાં આવ્યા છે. તે ઉપરાંત આ ઉદ્ધગારો ઉપવાસવ્રત અને સમાધાની એ બંને ઉપર અપરંપાર પ્રકાશ પાડે છે. સમાધાનીના દિવસના પ્રાતઃકાળે પોતાના આશ્રમવાસીઓ સમક્ષ એ ઉદ્ધગાર નીકળ્યા હતા, અને ગાંધીજીની પરવાનગીથી, એ અહીં ઉતારવામાં આવે છે. ' આજે દસ વાગ્યા પહેલાં સમાધાન ઘણું કરીને થઇ જશે. એ સમાધાન મારી પ્રમાદરહિત સ્થિતિમાં હું જોઈ રહ્યો છું, અને જોઉં છું કે હું તે કદિ નહિ સ્વીકારું એવું થયું છે. પરંતુ તેમાં મારી ઉપવાસની પ્રતિજ્ઞાનો દોષ છે. મારી એ પ્રતિજ્ઞામાં ઘણા દોષો રહેલા છે. ઘણા દોષો એટલે ગુણ થોડા અને દોષ વધારે એમ નહિ; પણ જેમ તે અત્યંત ગુણોથી ભરેલી છે તેમ તેમાં દોષો પણ ઘણા છે. મનુરોના સંબંધમાં તે ભારે ગુણોવાળી છે, અને તેનાં પરિણામ તે જ પ્રમાણે મુંઢર આવ્યાં છે. માલિકોના સંબંધમાં તે દોષોવાળી છે, અને તેટલા પુરતું મારે નમતું પડ્યું છે. મીલમાલિકોના ઉપર મારા ઉપવાસનું દયાણુ છે તે હું ગમે તેટલી ના પાડું પણ લોકોને લાગ્યા વિના રહે જ નહિ, અને દુનીયા માને પણ નહિ. માલિકો, આ મારી કનિષ્ઠ દશાને લીધે સ્વતંત્ર રહ્યા નથી, અને કોઈ માણસ દયાણુની નીચે

હોય ત્યારે તેની પાસેથી કંઈ લખાવી લેવું, તેની પાસે કંઈ શરત કરાવવી કે તેની પાસેથી કંઈ લેવું એ ન્યાયવિરુદ્ધ છે. સત્યાગ્રહી કદિ તેમ કરે જ નહિ, અને તેથી મારે આ બાબતમાં નમતું મુકવું પડ્યું છે. શરમમાં પડેલો માણસ શું કરી શકે ? હું થોડી થોડી માગણી કરતો ગયો તેમાંથી તેમણે ખુશીથી જેટલી સ્વીકારી તેટલી જ મારે લેવી પડી. હું પુરેપુરી માગણી કરું તો તેઓ પુરેપુરી સ્વીકારે, પરંતુ તેમને આવી સ્થિતિમાં મુકીને તેમની પાસેથી હું તે ન જ લઈ શકું. એ તો મારે ઉપવાસ તોડી નરકનું ભોજન કરવા બરોબર થાય, અને અમૃતનું પણ યથાકાળે ભોજન કરનારો હું તે નરકનું ભોજન કેમ કરી શકું ? આ પછી કંઈ વધુ ખુલાસાની જરૂર રહે છે ખરી ? કે કોઈ ટીકાને અવકાશ રહે છે ખરો ? છતાં જેમને ન ખબર હોય તેમની માહિતીની ખાતર કહેવાની જરૂર છે કે પંચ કરાવે તેટલો વધારો સ્વીકારી લેવામાં પ્રતિજ્ઞાનો લેશ માત્ર ત્યાગ થયો નથી, કારણ સમાધાની પહેલાં, લડત દરમિયાન પણ, મનુરપક્ષ તરફથી તો પંચની જ માગણી કરવામાં આવી હતી અને તે માગણી સ્વીકારવાને મીલ-માલિકોએ તૈયારી બતાવી ન હતી. પંચનું તત્ત્વ સ્વીકારાય તો મનુરપક્ષને પોતાનો સ્વતંત્ર આગ્રહ હતો જ નહિ અને સમાધાનીમાં પંચનું તત્ત્વ મળી રહ્યું.*

*આ બાબત છેલ્લી પત્રિકામાં સરસ રીતે બતાવવામાં આવી છે. જોકે મનુરોની દૃષ્ટિ સમીપ ૩૫ ટકા વધારો કે પંચના તત્ત્વનો સ્વીકાર, એમ બે ધ્યેયો હતાં એ માનવું તો જરા કઠણ છે.

મીલમાલિકોએ ગાંધીજી માટે દયાથી પ્રેરણા ગાંધીજીની માગણી સ્વીકારી અને તેથી મળુરોની લડત રસ વિનાની થઇ ગઇ એમ કહેવું પણ બહુ ભુલભરેલું છે. સમાધાની પહેલાં મીલમાલિકોએ જે દલીલો કરી છે, અને એ દલીલો કરવામાં જેટલા દહાડા લીધા છે તે જ બતાવે છે કે મીલમાલિકોએ વગરવિચારે કેવળ દિલના દોષાપણાથી જ મળુર-પક્ષની માગણી સ્વીકારી ન હતી. વળી, રા. આનંદરાંકર-ભાઈનો ચુકાદો આવે તે પહેલાં તો મળુરોને ઘણે ડેકાણે ૩૫ ટકા અને ઘણે ડેકાણે ૩૫ થી વધુ ટકા મળતા થઇ ગયા હતા. તે પણ બતાવે છે કે મીલમાલિકોને વહેલામોડા ઝોઢામાં ઝોઢા ૩૫ ટકા વધારો આવ્યે જ છુટકો હતો. મીલમાલિકો તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી કેટલીક પત્રિકાઓમાંની છેલ્લી પત્રિકામાં રા. અંબાલાલભાઈ ઉપર આવેલો મિસિસ એસ'ટનો તાર—' For India's Sake, try persuade owners' yield and save Gandhi's life.'—ઉતારી મીલમાલિકોએ પોતાની ઉદારતાથી ગાંધીજીની જીંદગી બચાવવાનો દાવો કર્યો છે. એને વિષે શું કહેવું ? એ પત્રિકા અને મળુરપક્ષની છેલ્લી પત્રિકા સાથે રાખી વાંચી જોવાની વાચકોને બલામણુ છે. ભાગ્યે જ કોઈને ખબર હશે કે એ જ દિવસે ગાંધીજીને જે અનેક તારો મળ્યા હતા તેમાં મીસ ફેરીંગ નામની એક કેતીશ સાધ્વી તરફથી આવેો પણ એક તાર આવ્યો હતો: 'Greater love knoweth no man than that he layeth down his life for the sake of his fellowmen. '

આટલા ઇતિહાસ પછી વિશેષ લખવાનું નથી રહેતું. મળુરપક્ષ અને મીલમાલિકોના પક્ષ તરફથી ચુંટાયેલા પંચ પ્રો. આનંદશંકરને અને પક્ષ તરફથી રજુ કરવામાં આવેલી હકીકત પરિશિષ્ટમાં અક્ષરશઃ છાપવામાં આવી છે, અને પંચ સાહેબનો નિવેડો પણ ત્યાં જ આપેલો છે, એટલે તેનો અહીં પુનઃસ્થેષ કરવાની જરૂર નથી. મળુર-પક્ષની એકે હકીકતનો ઉત્તર આપવાની મીલમાલિકપક્ષે જરૂર જોઈ નથી એટલું જ નહિ, પણ ઉદ્ઘોગના એ મોટા પક્ષો વચ્ચે જે સંબંધ છે તથા હોવો જોઈએ તે વિષે કેટલાક સંકુચિત વિચારો રજુ કર્યા છે. નવાઈ નથી કે પંચ સાહેબને એમાંથી પોતાને જે જોઈતું હતું તે કાંઈ ન મળ્યું એટલે, અને પ્રથમના કરતાં બમણા ત્રમણા નશા કરનાર મીલમાલિકો દરજ પડે તો મળુરને ચાહે તેટલા ટકા વધારે આપી શકે છે એમ પોતે પ્રત્યક્ષ જોયું એટલે, તેમણે વ્યવહાર ન્યાય આપી દીધો કે: ‘મીલમાલિકોએ કારીગરોને તકરારને લગતા બાકીના વખતના પગારમાં ઉપ ટકા વધારે આપવો—એટલે કે રજા ટકા આપતાં બાકી રહેલી રકમ તેઓએ કારીગરોને આપવી.’ આથી જે નિશ્ચયથી ગાંધીજીએ મળુરને કહેલું કે: ‘પંચ પાસેથી પણ આપણે ઉપ ટકા લઈ શકીશું.’ એ શબ્દો અક્ષરેઅક્ષર સાચા પડ્યા છે.

ગાંધીજીને પુણ્ય પ્રતાપે અમદાવાદે—અને અમદાવાદને નિમિત્તે હિંદુસ્તાને,—આ સીધી, સુંદર અને નિર્દોષ લડતનો હુકો લીધો. અગાઉ ધણીએ વાર હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા બાજોમાં મીલમાલિકો અને મીલમળુરો વચ્ચે લડતો થઈ છે,

પણ તેમાંની એકે આ લડતની મારક સ્વચ્છ સાધનોથી,
 ઘનના નહિ પણ કેવળ સંકલ્પના બળે, અને સંપૂર્ણ
 મીઠાશથી ચાલી નથી; કોઈ પણ લડતનું પરિણામ આ
 લડતના પરિણામ જેટલું બંને પક્ષને હિતકર અને ઉન્નતિકર
 આવ્યું નથી; અને આ લડતથી ભવિષ્યમાં કોઈ પણ સંઘર્ષણ
 ઉત્પન્ન થવાનો અથવા તેથી કોઈ પણ ગંભીર પરિણામ
 ઉત્પન્ન થવાનો એટલો બધો ઓછો સંભવ રહ્યો છે કે તેની
 આજે કલ્પના કરવી મુશ્કેલ છે.

સાત દરમ્યાન નીકળેલી
પત્રિકાઓ

આ લોક-આકૃત તા. ૨૨મી ફેબ્રુઆરીને દિવસે શરૂ થયો. ત્યારથી સાળખાતાનાં સાણસો કામ વિનાનાં થઈ પડ્યાં છે. જ્યારે મીલમાલિકોએ મરજીને લીધે જે વધારાં આપવામાં આવતો હતો તે બંધ કરવાની નોટિસ કાઢી અને તે સંબંધમાં ગેરસંમજ્જે થઈ ત્યારે માલિકો અને મજૂરો વચ્ચેની તકરારનો ફડચો પંચથી લાવવાનો મત માલિકો તરફથી જાહેર પડેલો અને મજૂરો તરફથી એ જ સ્થિતિ હશે એમ માની લેવામાં આવ્યું હતું. છેવટે મીલમાલિકોએ તા. ૧૪-૨-૧૮ ના રોજ મરજીના વધારાની અવેજીમાં મોંઘવારીને લીધે કેટલો વધારો કરવો વાજબી છે એ ચુકાદો કરવા પંચ નીમવાનો ઠરાવ કર્યો, અને પંચ તરીકે મહાત્મા ગાંધીજી, રા. શંકરલાલ ઐંકર તથા રા. વલ્લભભાઈ પટેલ મજૂરો તરફથી, શેડ અંબાલાલ સારાભાઈ, શેડ જગાભાઈ દલપતભાઈ અને શેડ ચંદુલાલ મીલમાલિકો તરફથી અને પ્રમુખ તરીકે કલેક્ટર સાહેબ નીમયા. ત્યાર પછી કેટલીક મીલમાં ગેરસંમજ્જી મજૂરોએ હડતાલ પાડી. એ તેઓની ભુલ હતી. ભુલ સુધારવા મજૂરો તૈયાર પણ થયા. છતાં માલિકોએ વિચાર્યું, કે મજૂરોએ પંચના ઠરાવ પહેલાં હડતાલ પાડી એ ખોટું કયું, અને તેથી તેઓ પંચનો ઠરાવ રદ કરી શકે છે, અને એ ઠરાવ રદ કર્યો. અને તેની સાથે એવો ઠરાવ કર્યો કે મજૂરોને તેઓના ચઢેલા પગાર ચુકવી આપવા અને ૨૦ ટકાના વધારાથી સંતોષ ન પામે તો મજૂરોને રજા આપવી. વીવરોને સંતોષ ન થયો તેથી

તેઓએ રજા લીધી, અને માલિકોનો લોક-આક્રેષ્ટ શરૂ થયો. મજૂરો તરફના પંચોને પોતાની જવાબદારી એવી જણાઈ કે તેઓએ મજૂરોને કાંઈ પણ સલાહ આપવી જ નેહએ, અને યોગ્ય વધારો શો માગી શકે છે એ જણાવવું જ નેહએ. તેથી તેઓએ મસલત કરી અને માલિકો તથા મજૂરોનું હિત વિચારી અને આસપાસનું બધું તપાસી ૩૫ ટકાનો વધારો યોગ્ય છે, અને તે માગવાની મજૂરોને સલાહ આપવી એમ ઠરાવ્યું. તે સલાહ આપતાં પહેલાં ૩૫ ટકાનો વધારો ઠરાવવાનો ઇરાદો માલિકોને જણાવ્યો અને જો તેની સામે તેઓને કાંઈ પણ કહેવું હોય તો તે વિચારવાનું પણ જણાવ્યું. માલિકોએ આ બાબત પોતાનો વિચાર ન જણાવ્યો. મજૂરોએ પોતાની માગણી ૫૦ ટકાના વધારાની હતી તે ખેંચીને ૩૫ ટકાનો વધારો માગવાનો ઇરાવ કર્યો.

મજૂરોની પ્રતિજ્ઞા

- ૧ મજૂરોએ નીચે પ્રમાણે નિશ્ચય કર્યો છે:
ગુલાઈના પગાર ઉપર ૩૫ ટકાનો વધારો ન મળે ત્યાં સુધી કામે ન ચડવું.
- ૨ લોક-આક્રેષ્ટ ચાલે છે તે દરમિયાન કોઈ પણ પ્રકારનું તોણન નહિ કરવું, મારામારી નહિ કરવી, લૂટફાટ નહિ કરવી, માલિકોની મિલકતને નુકસાન નહિ કરવું, ગાળાગાળી નહિ સંભળાવવી અને શાંતિથી રહેવું. મજૂરો પોતાની પ્રતિજ્ઞામાં કેમ સફળ થાય તેના વિચાર આ પત્રિકાના બીજા અંકમાં કરવામાં આવશે. મજૂરોને એવી સલાહ આપવામાં આવે છે કે તેઓને કાંઈ પણ કહેવું હોય તો કોઈ પણ વખતે તેઓ મારે બંગલે આવીને કહી શકે છે.

મજુરોની પ્રતિજ્ઞા શી છે તે આપણે ગદ્ ગદ્ના અંકમાં જોઈએ. એ પ્રતિજ્ઞા કેમ પળે એ વિચારવાનું છે. આપણે જાણીએ છીએ કે માલિકોની પાસે કરોડો રૂપિયા છે, મજુરોની પાસે કંઈ નથી. પણ જો મજુરોની પાસે કંઈ પૈસો નથી તો તેઓની પાસે કામ કરી શકે એવા હાથ અને પગ છે; અને દુનીયામાં એવો એકે ભાગ નથી કે જ્યાં મજુર વિના ચાલી શકતું હોય. તેથી મજુર જો બરોબર સમજે તો જાણી શકે કે ખરી સત્તા તેની છે. મજુર વિના પૈસો રોક છે. આટલું જ્ઞાન મજુરને થાય તો તેને ખાતરી થવા વિના ન રહે કે તેને છૂત મગશે. પણ એવી સત્તા ભોગવનાર મજુરમાં અમુક ગુણો હોવા જોઈએ અને તે ન હોય તો તે નમાલો થઈ જાય છે. એવા કયા ગુણ હોવા જોઈએ એ આપણે તપાસી જઈએ.

૧ મજુર સત્યવાદી હોવો જોઈએ. તેને જુદું જોડવાનું કંઈ કારણ તો રહેતું જ નથી. પણ જો જુદું જોડે તો તેને માગી મજુરી નથી મળી શકતી. સત્ય જોડવાવાળો હમેશાં એકવચની રહેશે, અને એકવચની મજુર કદિ હારે જ નહિ.

૨ દરેકમાં હિંમત હોવી જોઈએ. ‘મારી નોકરી ગદ્ હવે માફ થું થશે’ એવી ફાકટ ધાસ્તી રાખી આપણામાંના ધણા સદાય ગુલામગીરી કરીએ છીએ.

૩ આપણામાં ન્યાયશુદ્ધિ હોવી જોઈએ. જો આપણે લાયકાત ઉપરાંત માગીએ તો આપણને ધણા ઝોઝા ધણી

મળવાના છે, અને ન પણ મળે. આપણી લડતમાં જે વધારો માગેલો છે એ ન્યાયસર છે, તેથી આપણે વિશ્વાસ રાખવો જ જોઈએ કે જોલો કે મોટો આપણને ઇન્સાફ મળશે જ.

૪ આપણે માલિકની ઉપર કોઈપણ પ્રકારનો ગુસ્સો ન કરવો ઘટે, અને તેની ઉપર વેરભાવ પણ નહિ રાખવો જોઈએ. આપણે છેવટે તેમને ત્યાં જ નોકરી કરવી છે. ઇનસાન માત્ર ભૂલને પાત્ર છે. આપણી એવી માન્યતા છે કે માગેલો વધારો નથી આપતા તેમાં માલિકો ભૂલ કરે છે. પણ આપણે છેવટ સુધી સીધા રહીશું તો માલિકો ખાતાની ભૂલ જરૂર સુધારી લેશે. અત્યારે તો તેઓને રોષ આવ્યો છે. તેઓને વહેમ પણ પડ્યો છે કે જે આજે મજૂરોની માગણી કમુલ રાખીએ તો તેઓ હમેશાંને સારૂ પગવશે. આ વહેમ દૂર કરવા સારૂ આપણે જોટલી અને તેટલી ખાતરી માલિકોને આપણા કાર્યથી આપવી ઘટે છે. એવાં કાર્યમાં પહેલું કાર્ય તો એ છે કે આપણે તેઓની ઉપર વેરભાવ નહિ રાખવો.

૫ આવી જંગી લડતમાં દુઃખ ભોગવવું પડશે જ, એ દરેક મજૂરે જોખી રાખવું જોઈએ. પણ જાણી જોઈને ભોગવેલા દુઃખની પાછળ હમેશાં મુખ મળે છે. આપણને રોટલા પુરતું ન મળે એ દુઃખ છે. તોપણ આપણી અજાનતાને લીધે આપણે તે ભોગવીએ છીએ, અને જેમતેમ છંદગી ગુન્નરીએ છીએ. આવું દુઃખ મટાડવાને ખાતર આપણે એ ઉપાય લીધો છે કે માલિકોને અરજી કરી દીધી કે આપણે માગેલા વધારા વિના આપણું પેટ ન ભરી શકાય

અને હમેશાંનો ભૂખમરો દૂર કરવા સારૂં જે માણે વધારે ન મળે તો આજે જ આપણે જાણીનેદને ભુખનું દુઃખ સહન કરી લેવું. ક્યાં સુધી માલિકો આપણી ઉપર દયા બ્રાહ્મી વિના રહેશે ?

૬ છેવટમાં ગરીબોનો ખેલો ખુદા અથવા દેશ્વર છે. તદ્દર્શીર કરવી એ આપણું કામ છે. અને આપણા નકદીર પ્રમાણે આપણને જરૂર મળી રહેશે, એવું સમજી, દેશ્વરની ઉપર ભરોડો રાખીને ચુસ્તપણે અડગ રહીને ત્યાં સુધી આપણી અરજી કમુલ નથી થઈ ત્યાં સુધી આપણે શાંતિ ભોગવવી ઘટે છે.

ઉપર પ્રમાણે ચાલનાર મળુરને પોતાના કસમ પાળવામાં કદિ હરકત આવનારી નથી.

લોક-આકૃષ્ટ ચાલે છે ત્યાં સુધી મળુરોએ દિવસ કેમ ગુજારવા એનો વિચાર આવતી કાલની પત્રિકામાં આપણે કરીશું.

મજુરોની પ્રતિજ્ઞા વિષે આપણે લખ્યું; તે પ્રતિજ્ઞા કેમ પાળી શકાય એ વિચાર્યું. લોક-આક્રિત દરમીયાન મજુરોએ પોતાના દિવસ કેમ ગુજારવા તેનો વિચાર આજે કરવાનો છે.

આપણામાં કહેવત છે કે નવરો એટો નખોદ વાળે, એટલે દસ હજાર માણસો અમદાવાદમાં નવરા એસી રહે એ સાડે ગણાય જ નહિ. જોણે હમેશાં આખો દહાડો કામ કરેલું છે તે માણસ એકદમ કામ વિનાનો થઈ જાય તો તેને એ બહુ બારે પડી જાય છે. તેથી આજનો આપણો વિષય એ આપણે ધારેલું મેળવવાને સાડે ઘણો જ અગત્યનો છે. દિવસ કેમ ગુજારવા તેનો વિચાર કરનાં પ્રથમ તો આપણે મજુરોએ શું ન કરવું એ કહી જવું જરૂરનું છે.

૧ ગુજાર રમવામાં વખત ન ગુમાવવો.

૨ દિવસના ઉંઘવામાં વખત નહિ ગાળવો.

૩ આખો દહાડો માલિકોની અને લોક-આક્રિતની પાતો જ કર્યા કરવામાં વખત નહિ ગાળવો.

૪ ઘણા માણસોને મ્હાની દુકાનોમાં જઈ ત્યાં નકામાં ટાહેલાં કરવાની અને વગરજરૂરનું ખાવાપીવાની આદત પડી જાય છે. મજુરોએ આવા મ્હાખાનાં વગેરેનો તદ્દન ત્યાગ કરવો.

મજુરોએ લોક-આક્રિત ચાલુ છે ત્યાં સુધી મીલોમાં ન જવું.

હવે શું કરવું તે વિચારીએ:

૧ ધણા મનુરોનાં ઘર અને ઘરની આસપાસનો ભાગ મેલો જોવામાં આવે છે. પોતે કામમાં હોય છે ત્યારે આ બાબત ઉપર ધ્યાન નથી આપી શકતા. હવે જ્યારે શરજ્યાત રજા પાળવાનો વખત આવ્યો છે ત્યારે મનુરો પોતાનાં ઘરખાર અને આંગણું સાફ કરવામાં અને ઘરો સમારવામાં કેટલોક વખત ગાળી શકે છે.

૨ જેઓ ભણેલા છે તેઓએ પુસ્તકો વાંચવામાં અને પોતાનું ભણતર વધારવામાં વખત ગાળવો. વળી તેઓ અભણને ભણાવી શકે છે. આમ કરે તો એકબીજાને મદદ કરતાં પણ મનુરો શીખી જશે. જેઓને વાંચવાનો શોખ છે તેઓએ દાદાભાઈ પુસ્તકાલય અને વાચનાલય તથા આવાં બીજાં મરત વાંચવાનાં સ્થાનો છે ત્યાં જઈ વાંચવામાં વખત રોકવો.

૩ જેઓને ઝીણા ધંધાઓ માલુમ છે—જેવા કે દરજીના, ફેન્સી સુતારકામના, કાતરકામના—તેવા માણસો પોતે કામ શોધી કાઢી શકે છે, અને ન મળે તો અમારી મદદ એ શોધવામાં લઈ શકે છે.

૪ પોતાની આજીવિકા મળે એ ધંધા સિવાય દરેક માણસે એક બીજા ધંધાનું ઓછુંવતું જ્ઞાન મેળવી લેવું જોઈએ. એટલે મનુરો કાંઈક સહેલો નવો ધંધો શીખવામાં પણ પોતાનો કાળ ગાળી શકે છે. શિક્ષણ લેવામાં પણ અમારી તરફથી તેઓ મદદ મેળવી શકશે.

હિંદુસ્તાનમાં એક ધંધો કરનારો બીજા ધંધામાં રોકાવું હલકું ગણે છે; વળી કેટલાક ધંધા જાતે જ હલકા ગણવામાં આવે છે. આ બંને વિચારો ભૂલ ભરેલા છે. જે ધંધાની માણસના જીવનને સારૂ જરૂર છે તે ધંધામાં નીચઉચ્ચપણાનો તફાવત હોય જ નહિ. તેમજ આપણે જાણતા હોઈએ તે સિવાય બીજા ધંધો કરવામાં શરમ પણુ ન હોય. અમે તો માનીએ છીએ કે કપડાં વણવાં અને પથ્થર ફાડવા અથવા લાકડાં બહેરવાં કે ફાડવાં, કે ખેતરમાં મજૂરી કરવી એ બધા જરૂરના અને માન આપવા લાયક ધંધા છે. એટલે એવી ઉમેદ રાખવામાં આવે છે કે મજૂરો નવરાખેસીવખત ગુમાવવાને બદલે ઉપર ખતાવ્યા પ્રમાણે કંઈક સારા કામની અંદર રોકાઈ પોતાનો વખત ગુબરશે.

મજૂરોએ શું કરવું એ વિચાર્યા પછી અમારી પાસેથી મજૂરોએ શી આશા રાખવી એ કહી જવું જરૂરનું છે. તેનો વિચાર હવેપણીની પત્રિકામાં કરીશું.

મજુરોની પ્રતિજ્ઞા કેમ પળાય, લોક-આહુત દરમીયાન મજુરોએ શું કરવું, એ આપણે વિચાર્યું. અમે શી મદદ કરીશું એ આ અંકમાં જણાવવાનું રહ્યું છે. અમારી પ્રતિજ્ઞા જણવાનો મજુરોને હક છે. તે જણાવવી એ અમારી ફરજ છે. અમારાથી શું નહિ થઇ શકે એ પહેલું વિચારી લઇએ:

૧ અમે મજુરોને કંઈ પણ ખોટામાં મદદ નહિ કરીએ.

૨ મજુરો ખોટું કરે કે વધારેપડતું માગે, કંઈ પણ તોફાન કરે, તો અમારે તેમનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અને અમારી મદદ બંધ થાય.

૩ અમે માલિકોનું યુરું કદિ ધમ્મી ન શકીએ; અને અમારા દરેક કાર્યમાં તેઓના હિતનો વિચાર રહે જ છે. માલિકોનું હિત જાળવીને અમે મજુરોનું હિત સાધીએ.

હવે અમે શું કરશું તે વિચારીએ:—

૧ મજુરોએ જેવી સરસ વર્તણૂક આજ લગી ચલાવી છે તેવી ચલાવતા રહે ત્યાં સુધી અમે તેઓની સાથે જ છીએ.

૨ તેઓના ૩૫ ટકા મેળવવા અમારાથી જે અને તે અમે કરવાના છીએ.

૩ અમે હજુ તો માલિકોને વીનવીએ છીએ. આમની લાગણી ખેંચવા, પ્રજામત કેળવવા, હજુ અમે પ્રયત્ન નથી કર્યો. પણ સમય આવ્યે અમે મજુરોની સ્થિતિ આખા હિંદુસ્તાનને જણાવવા તૈયાર છીએ અને અમારી હમેદ છે કે જાહેર લાગણી આપણી તરફ ખેંચી શકીશું.

૪ જ્યાં સુધી મજુરોને તેઓનો હક મળ્યો નથી ત્યાં સુધી અમે નિરાંતે બેસવાના નથી.

૫ મજુરોની પૈસા સંબંધી, નીતિ સંબંધી અને કેળવણી સંબંધી સ્થિતિ જાણુવા અમે મહેનત કરીએ છીએ. તેઓની પૈસા સંબંધી સ્થિતિ કેમ સુધરે એ બતાવીશું, તેઓની નીતિમાં વધારો થાય એવી મહેનત કરીશું, તેઓ ગંદાઇમાં રહેતા હોય તો ચોખ્ખાઇમાં રહે એવા ધિાન્ને શોધીશું, બતાવીશું, તેઓ અજ્ઞાન હશે તો જ્ઞાન મળે એવો બદોબસ્ત કરવાની મહેનત કરીશું.

૬ આ લડતમાં જેઓ ભુખે મરવાની સ્થિતિમાં આવી જશે ને જેઓને કંઈ કામ મળી નહિ શકે તેવાને ઓઢાડયા પછી અમે ઓઢીશું, તેઓને ખવડાવી અમે ખાશું.

૭ માંદા મજુરોની સારવાર કરીશું, દાકતર, વૈદની મદદ મેળવીશું.

અમે અમારી જવાબદારી સમજીને આ કામમાં ઉતર્યા છીએ. અમે મજુરોની માગણી તદ્દન વ્યાજબી માનીએ છીએ, ને તે આપતાં માલિકોને નુકસાન નથી પણ અતે ફાયદો છે એમ અમે માનીએ છીએ, તેથી જ અમે આ કાર્યમાં પડ્યા છીએ.

આવતા અંકમાં માલિકોની સ્થિતિનો વિચાર કરીશું.

આપણે આપણી સ્થિતિનો વિચાર કરી લીધો.
માલિકોની સ્થિતિ વિચારવાનું કામ અધરું છે.
મજૂરોની પ્રવૃત્તિનાં બે પરિણામ આવી શકે:

- ૧ મજૂરોને ૩૫ ટકા વધારો મળે.
- ૨ મજૂરોને વધારો મળ્યા વિના કામે ચઢવું પડે.

મજૂરોને વધારો મળે તો તેઓનું કલ્યાણ થાય અને માલિકોને જશ મળે. મજૂરોને વધારો વિના કામે ચઢવું પડે તો મજૂરો શૌર્યહીન થઈ ગુલામની સ્થિતિમાં માલિકોના હાથમાં જાય. એટલે મજૂરોને વધારો મળવાથી બંને પક્ષને લાભ છે. મજૂરોના હારવામાં મજૂરોને તો ભારે હાનિ છે. માલિકોની પ્રવૃત્તિનાં પરિણામ પણ બે આવી શકે:

- ૧ માલિકો મજૂરોને વધારો આપે.
- ૨ માલિકો મજૂરોને વધારો ન આપે.

માલિકો મજૂરોને વધારો આપે તો મજૂરોને સંતોષ થાય, તેઓને ધનિસાઈ મળે. માલિકોને ડર છે કે મજૂરોને માગ્યું આપવાથી મજૂરો ઉદ્ધત બને. આ ડર પાયા વિનાનો છે. મજૂરો કદાચ આજે દબાય તોપણ પોતાનો લાગ શોધી ઉદ્ધત બને એ અસંભવિત નથી. દબાયલા મજૂરો વેરભાવ રાખે એવો પણ સંભવ છે. દુનીયાની તવારીખ બતાવે છે કે મજૂરો જ્યાં જ્યાં દબાયા છે ત્યાં ત્યાં તેઓ લાગ મળ્યે સામે થયા છે. માલિકો એમ માને છે કે મજૂરોની

ગણી સ્વીકાર્યાથી તેઓના સલાહકારોની અસર તેઓની
 પર વધશે. જે સલાહકારોની દલીલ સાચી હશે, તેઓ
 કનુ હશે, તો મળુરો હારે કે જીતે જતાં સલાહકારોને
 તેઓ છોડવાના નથી; અને વધારે ધ્યાનમાં રાખવા જેવું
 એ છે કે સલાહકારો મળુરોનો ત્યાગ કરવાના
 II. જેઓએ સેવાધર્મ સ્વીકાર્યો છે તેઓ
 ધર્મ સામાની ધતરાજી થતાં પણ છોડવાના નથી.
 મ તે નિરાશ થશે તેમ સેવામાં વધારે પરાયણ થશે. એટલે
 તે પ્રયાસો કરે તો પણ માલિકો સલાહકારોને મળુરોના
 ક્વાસમાંથી દૂર નહિ કરી શકે. ત્યારે મળુરોને હરાવે
 તેઓને શું મળે ? જવાબ તો એ જ આવે છે કે
 મળુરોના અસંતોષ વિના ખીજું ન મળે. દબાયલા મળુરો
 માલિકો હમેશાં શંકાની નજરે જોશે.

મળુરોને માગ્યો વધારો આપે તો માલિકો મળુરોને
 તોપશે. મળુરો પોતાની ધરજ ચૂકે તો માલિકો હમેશાં
 સલાહકારોની મદદ મેળવી શકે, અને હાલ બંનેને થતી
 સાની અટકાવે. મળુરો સંતોષ મળવાથી હમેશાંનો
 ક માનશે, અને માલિકો તથા મળુરો વચ્ચે પ્રેમભાવ
 રશે. આમ મળુરોની સફળતામાં જ માલિકોની સફળતા
 , અને મળુરોની હારમાં માલિકોની પણ હાર છે. આ
 હ ન્યાયને બદલે માલિકોએ પશ્ચિમનો અથવા આધુનિક
 પ્રતી ન્યાય સ્વીકાર્યો છે.

આ ન્યાય કેવો છે તેનો વિચાર આવતા અંકમાં કરીશું.

જેમાં લાગણી અને દયાનો ભાવ રહ્યો છે એ શુદ્ધ ન્યાય કહેવાય. એને આપણે હિંદુસ્તાનના લોકો પૂર્વનો અથવા તો પ્રાચીન ન્યાય કહીએ છીએ. જેમાં લાગણી અથવા દયાનો ભાવ નથી રહ્યો તેને રાક્ષસી અથવા પશ્ચિમનો કે આધુનિક ન્યાય કહીએ છીએ. દયા અથવા લાગણીને લીધે દીકરો બાપની પાસેથી, બાપ દીકરાની પાસેથી ધણી વખત ધણું છોડી દે છે અને તેમ કરવામાં છેવટે બંને લાભ ઉઠાવે છે. છોડી દેવામાં છોડનાર એક પ્રકારની શુદ્ધ મગરૂરી માને છે અને એમ છોડવું એ પોતાની નબળાઈની નહિ પણ પોતાના બળની નિશાની માને છે. હિંદુસ્તાનમાં એવો જમાનો હતો કે જ્યારે નોકરો એક જ જગ્યાએ પેઢી દર પેઢી કામ કરતા. તેઓ જ્યાં કામ કરતા ત્યાંના જ કુટુંબના અંગ તરીકે ગણાતા, અને માન પામતા. શેઠના દુઃખે તેઓ દુઃખી થતા અને શેઠ તેના દુઃખસુખમાં સાથી રહેતા. એમ ચાલતું હતું ત્યારે હિંદુસ્તાનનો સંસાર ધણો સરળ મનાતો હતો, અને હજારો વર્ષ સુધી એવા ધોરણ ઉપર રહી ટકી શક્યો. હજી પણ આ ભાવનાનો નાશ નથી થયો. જ્યાં આવી યોજના રહે છે ત્યાં ત્રીજા માણસનું કે પંચનું ભાગ્યે જ કામ પડે છે. શેઠનોકર વચ્ચેના સવાલોનો નિકાલ એ બંને સાથે મળીને જ કરી લે છે. એકબીજાની ગરજ ઉપર પગારના વધારાઘટાડાનો આધાર આમાં હતો જ નહિ. નોકરોની અછત બાણીને નોકરો વધારે પગાર માગતા નહિ, અને નોકરોની છત સમજીને શેઠ પગાર ઘટાડતા નહિ.

આ ધોરણમાં અરસપરસની લાગણીને, મર્યાદાને, વિનયને, પ્રીતિભાવને પ્રધાનપદ હતું, અને આ ધર્મ અવ્યવહારિક નહોતો ગણાતો, પણ સામાન્યપણે આપણી ઉપર સત્તા ભોગવતો હતો. અને એ શુદ્ધ ન્યાયના કાયદાને વશ થઇને વર્તનારી આ પ્રજાની અંદર સેંકડો મહાભારત કાર્યો થઈ ગયાં છે એવો આપણી પાસે ઐતિહાસિક પુરાવો છે. આ પૂર્વનો કે પ્રાચીન ન્યાય.

પશ્ચિમમાં હાલ આથી ઉલટું વર્તી રહ્યું છે. પશ્ચિમના બધા માણસોને આ આધુનિક ન્યાય ગમે છે એમ નથી માનવાનું. પશ્ચિમમાં એવા ધણા સાધુ પુરુષો પડ્યા છે કે જે પ્રાચીન ધોરણને સ્વીકારીને પોતાનું નિર્દોષ જીવન ગુળરે છે. છતાં પશ્ચિમની પ્રધાન પ્રવૃત્તિમાં હાલ લાગણીને કે દયાને જરાયે અવકાશ નથી. શેઠ પોતાની સગવડ પ્રમાણે પગારનું ધોરણ રાખે એ ન્યાય ગણાય છે. સામાની હાજતનો વિચાર કરવાની જરૂર ગણાતી જ નથી. મજૂર પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે શેઠના ધંધાનો વિચાર કર્યા વિના માગી શકે છે અને એ ઇન્સાફ ગણાય છે. સૌએ પોતપોતાનું સંભાળી લેવું અને બીજાઓ તેઓનો વિચાર કરવા બંધાયલા નથી, એ ઇન્સાફ ગણાય છે. એ ધોરણથી યુરોપમાં હાલમાં ચાલતી લડાઈ ચાલી રહી છે. શત્રુને ગમે તે પ્રકારે વશ કરવામાં મર્યાદાની જરૂર નથી જણાતી. પ્રાચીન સમયમાં પણ આવાં યુદ્ધ તો થયાં હશે. પણ તેમાં પ્રજા સંડોનાતી ન હતી. આ અધોર ન્યાય આપણે હિંદુસ્તાનમાં દાખલ ન કરીએ એ ઇચ્છવા જેવું છે. પોતાનું બળ સમજીને માલિકોનો વિચાર

કર્યા વિના જ્યારે મળુરો માગણી કરશે ત્યારે તેઓએ આધુનિક રાક્ષસી ન્યાય સ્વીકાર્યો ગણાશે. માલિકો મળુરની માગણી ઉપર ધ્યાન નથી દેતા તેમાં તેઓએ અનળ્યે અને ભૂલથી પણ રાક્ષસી ન્યાય સ્વીકાર્યો છે. મળુરની સામે માલિકોની એકત્રતા એ કાડીઓની સામે હાથીઓનું મંડળ ઉભું કર્યા બરોબર છે. ધર્મનો વિચાર કરતાં માલિકોએ મળુરની સામે થતાં થરથરવું જોઈએ. મળુરનો ભૂખમરો એ માલિકોનો લાગ છે, આવો ન્યાય હિંદુસ્તાનમાં પૂર્વે માણસોએ જ્ઞાનપૂર્વક સ્વીકાર્યો હોય એમ જણાતું નથી. જે ન્યાયની અંદર કોઈને નુકસાન થાય જ નહિ એ જ ન્યાય હોય. અમે તો નિશ્ચયપૂર્વક આશા રાખેલી છે કે આ ગરવી ગૂંજરાતની રાજધાનીના શ્રાવક અથવા વૈષ્ણવ ધર્મ સ્વીકારનારા માલિકો મળુરને નમાવવામાં, તેઓના હક-પૂર્વક ઓછું આપવામાં કદિ પોતાની જીત સમજશે નહિ. અમે માની લઈએ છીએ કે આ પશ્ચિમનો વાયરો જેટલા ઝપાટાથી વાયો છે તેટલા જ વેગથી વિખરાઈ જશે. વિખરાય કે ન વિખરાય, પણ અમે મળુરને હાલ પશ્ચિમમાં ચાલતી પ્રવૃત્તિ શીખવવા માગતા નથી. અમે તો તેઓને આપણા દેશનો જૂનો ન્યાય, જેવો આપણે જાણ્યો છે તેવો ન્યાય, પાળી પજાવી તેઓના હક સાબિત કરવામાં મદદ કરવા ઇચ્છીએ છીએ.

હાલના પશ્ચિમના ન્યાયથી થએલાં કેટલાંક માઠાં પરિણામોના દાખલા આવતા અંકમાં વિચારીશું.

દક્ષિણ આફ્રિકા એક મહાન અગ્રેજ સસ્થાન છે. ત્યાં ગોરા લોકોનો વસવાટ ચારસો વર્ષથી ચાલે છે. તેઓને સ્વરાજ્યની સત્તા છે. ત્યાંની રેલવેમાં ઘણા ગોરા મજૂરો છે. આ મજૂરોને પોતાના પગાર વિષે ગેરઘન્સાફ થતો હતો. પણ મજૂરોએ માત્ર પોતાના પગારનો વિચાર કરવાને બદલે આખી રાજ્યસત્તા લેવાનો વિચાર કર્યો. આ ગેરઘન્સાફ હતો, રાક્ષસી ન્યાય હતો. આને પરિણામે સરકાર તથા મજૂરો વચ્ચે ઝેર વધ્યું ને દક્ષિણ આફ્રિકામાં ચોમેર ભય ફેલાયો. કોઇને પોતાની સલામતી નહિ જણાઈ. છેવટે ઘોળે દહાડે બંને પક્ષ વચ્ચે મારામારી પણ થઈ ને કેટલાક નિર્દોષ માણસ માર્યા ગયા. ચોમેર લશ્કરી સીપાહીઓ ફરી વળ્યા. બંનેયે ખૂબ ગુમાવ્યું. બંનેનો વિચાર એકબીજાને હરાવવાનો હતો. કોઇને શુદ્ધ ઇન્સાફની ગરજ ન હતી. બંને એકબીજાની વાતો વધારીને કરતા હતા. પરસ્પરની લાગણીની દરકાર એકે પક્ષને ન હતી.

આમ ચાલતું હતું તે જ વેળા આપણા મજૂરો શુદ્ધ ન્યાય જળવતા હતા. જ્યારે ઉપરની હડતાલ પડી ત્યારે ૨૦,૦૦૦ હિંદી મજૂરોની હડતાલ જારી હતી. આપણે ત્યાંની સરકાર સામે શુદ્ધ ન્યાયને સાફ લડતા હતા. આપણા મજૂરોનું હથીયાર સત્યાગ્રહ હતું. તેઓને સરકારની ઉપર વેરભાવ ન હતો, તેઓ સરકારનું 'બુરું' નહોતા ધ્વજતા, તેઓને સરકારને પદબ્રજ કરવાનો લોભ

ન હતો. તેઓની હડતાલનો લાભ ઉપરના ગોરા લેવા ચાહતા હતા. આપણા મજૂરોએ તેમ કરવા ના પાડી. તેઓએ કહ્યું: ' અમારી લડત તો સત્યાગ્રહની છે. અમે સરકારને કનડવા નથી લડતા. એટલે તમે લડો છો તે દરમીયાન અમે અમારી લડત મોકુફ રાખશું. ' આમ કહી આપણા મજૂરોએ હડતાલ બંધ કરી. આને આપણે શુદ્ધ ન્યાય કહીએ. છેવટે આપણા મજૂરોની જીત થઈ ને તેમાં સરકારને પણ જરૂર મળ્યો, કેમકે આપણી માગણી સ્વીકારવામાં ન્યાય હતો. આપણા મજૂરોએ લાગણીને સ્થાન આપ્યું, સામેનાની બીડનો તેઓએ લાભ ન લીધો. લડાઈને અંતે સરકાર તથા પ્રજા વચ્ચે વેર વધવાને બદલે પ્રેમભાવ વધ્યો, આપણું માન વધ્યું. આમ શુદ્ધ ન્યાયથી થયેલી લડત બંને પક્ષને લાભદાયી નીવડે છે.

તે જ ધોરણે આપણે ન્યાયની ખુદ્દિથી આપણી લડત ચલાવશું, માલિકો ઉપર વેરભાવ નહિ રાખીએ ને હમેશાં હક ઉપર જ રહીશું તો આપણે જીતશું એટલું જ નહિ પણ માલિકો અને મજૂરો વચ્ચે પ્રેમ વધશે.

ઉપરના દાખલામાંથી ખીનું આપણે એ જોઈએ છીએ કે સત્યાગ્રહમાં બંને પક્ષને સત્યાગ્રહી હોવાની જરૂર નથી. એક પક્ષ સત્યાગ્રહી રહે તોપણ છેવટે સત્યાગ્રહનો જય થાય છે. ને શરૂઆતમાં ઝેર વાપરી લડે તેનું ઝેર પણ, પોતાના ઝેરની સામે ઝેર ન મળવાથી સુકાઈ જાય છે. માણસ પોતાનું જોર હવામાં કાઢવા જાય તો તેનો હાથ ઉતરી જાય છે; તેમ ઝેર પણ જો સામે ઝેર મળે તો જ વધી શકે છે.

તેથી આપણે ચોકસપણે જાણી શકીએ છીએ કે આપણે
 દલતાથી લડશું ને હિંમત નહિ મેલીએ તો આપણને અતે
 જય મળવાનો જ છે.

આવતી કાલે કેટલાક સત્યાગ્રહીઓનાં દાખલા વિચારીશું.

દુનીયામાં પ્રખ્યાત થઇ ગયેલા સત્યાગ્રહીઓનું વર્ણન
 આપણે આ અંકમાં નથી કરવાના, પણ આપણા જેવા જ
 માણસો કેટલું દુઃખ સહન કરી શક્યા છે એ જાણવું આપણને
 વધારે ફાયદાકારક અને વધારે દૃઢ બનાવનારું થઈ પડશે.
 ઇમામ હસન અને હુસેન એ મહા ધીર વીર સત્યાગ્રહી
 થઇ ગયા. તેમના નામને આપણે પૂજ્ય એ છીએ, પણ
 તેમના સ્મરણથી આપણે સત્યાગ્રહી નથી થતા. આપણને
 લાગી જાય છે કે તેઓની શક્તિ અને આપણી શક્તિ
 વચ્ચે શો મુકાબલો ? એવું જ સ્મરણ કરવાયોગ્ય નામ
 ભક્ત પ્રહ્લાદનું છે. પણ આપણે બધાં એની ભક્તિ, એની
 દૃઢતા, એનું સત્ય, એનું શૌર્ય ક્યાંથી કાઢીએ એમ
 આપણને લાગી આવે છે અને છેવટે હતા તેવા ને તેવા
 રહી જઇએ છીએ. તેથી આ સમયે આપણા જેવા જ
 માણસોએ શું કર્યું છે તેનો ખ્યાલ કરીએ. આવો સત્યાગ્રહી
 હરખતસિંગ હતો. હરખતસિંગ ૭૫ વર્ષનો ડોસો હતો. તે
 દક્ષિણ આફ્રિકામાં ૭ રૂપિયાના પગારથી પાંચ વર્ષ સાડ
 બંધાઇને ખેતરોમાં મજૂરી કરવા ગયેલો. જ્યારે ગયાં
 અંકમાં વર્ણવી ગયા તે ૨૦,૦૦૦ હિંદીઓની હડતાલ
 પડી ત્યારે હરખતસિંગ પણ તેમાં દાખલ થયો. કેટલાક
 હડતાલીયાને જેલ મળી હતી. તેમાં આ હરખતસિંગ પણ
 આવ્યો. તેના સાથીઓએ તેને વિનવ્યો. તેને કહ્યું:
 ‘ તમારું કામ આ દુઃખદ્રવીયામાં પ્રવેશવું છે નહિ. તમે
 જેલને લાયક નથી. તમે આવી હડતામાં દાખલ નહિ

યાઓ તેથી કોઈપણ તમારી તરફ આંગળી કરી શકે તેમ નથી. ' હરખતસિંગે જવાબ આપ્યો: ' તમે બધા બ્યારે આપણા માનને ખાતર આટલું દુઃખ સહન કરો છો ત્યારે મારે બહાર રહીને શું કરવું હતું ? હું આ જેલમાં રહીને મરું તોપણ શું ? ' અને ખરે હરખતસિંગ એ જ જેલમાં મરણ પામ્યો અને અમર થઈ ગયો. તે જેલની બહાર મુઓ હોત તો તેનો કોઈએ ભાવ ન પૂછ્યો હોત. તે જેલમાં મુઓ તેથી તેની લાશની કામે માગણી કરી અને તે લાશની પાછળ સંકટો હિંદી સ્મશાન-ભૂમિએ ગએલા.

જેમ હરખતસિંગ તેમજ દ્વાન્સવાલના વેપારી અહમદ મહમદ કાછલીયા છે. ઈશ્વરની મહેરબાનીથી તે હંતુ જીવતા છે, અને હિંદી કામને સંધરીને તેનું નાક સાબિત રાખીને દક્ષિણ આફ્રિકામાં બિરાજે છે. જે લડતમાં હરખતસિંગે પોતાના શરીરનો ભોગ આપ્યો તે જ લડતમાં શેઠ અહમદ મહમદ કાછલીયા કેટલીક વેળા જેલમાં ગયા છે. પોતાનો વેપાર હતો તેનો નાશ થવા દીધો, અને અત્યારે પોતે ગરીબીમાં રહે છે છતાં સર્વ ઠેકાણેથી માન પામી રહ્યા છે. અનેક સંકટો સહન કરીને પણ તેમણે પોતાની ટેક રાખી.

પણ જેમ એક બુદ્ધો મનુર અને એક મધ્યમ વયના પ્રસિદ્ધ વેપારી પોતાના વચનને ખાતર ખૂઝ્યા, અનેક કપટો સહન કર્યા, તેમજ એક જુવાન સત્તર વયની બાળાએ પણ કયું. તેનું નામ વાલીયામા હતું. તે પણ

એ જ લડતમાં કોમની ટેકને સારૂ જેલમાં ગઇ. ગઇ ત્યારે તાવથી પીડાતી હતી. જેલની અંદર તાવ વધ્યો. જેલરે જેલ છોડવાનું સૂચવ્યું. વાલીયામાંએ જેલ છોડવાની ના પાડી, અને દહતાપૂર્વક જેલ પૂરી કરી. જેલમાંથી નીકળીને ચોથે કે પાંચમે દિવસે મરણ પામી.

આ ત્રણેનો શુદ્ધ સત્યાગ્રહ હતો. ત્રણેએ દુઃખો સહન કરી, જેલમાં પણ જઈ પોતાની ટેક પાળી. આપણી ઉપર આવું કશુંયે વાદળ નથી. આપણે કસમ પાળવામાં ભારેમાં ભારે દુઃખ તો એ જ સહન કરવાનું રહ્યું છે કે આપણી કંઈક મોજમજ ઓછી કરવી અને આપણને આજ સુધી મળતો આવ્યો છે તે પગાર વિના સુખેદુઃખે રહેવું. એ કંઈ ભારે વાત નથી. જે કામ આ જમાનામાં આપણા જ ભાઈઓ અને બહેનો કરી શક્યાં તેના જેવું કંઈક આપણને કરવું મુશ્કેલ ન હોવું જોઈએ.

આ વિષયનો થોડો વધારે વિચાર આવતા અંકમાં કરીશું.

મઘ કાસે આપણે ત્રણ સત્યાગ્રહીઓના દાખલા વિચાર્યા. પણ એ લડતમાં તેવા ત્રણ જ સત્યાગ્રહી હતા એમ નહિ. ૨૦,૦૦૦ માણસ એકી વખતે કામકાજ વિનાના થઈ પડ્યા હતા, અને આ સ્થિતિ બાર દિવસમાં પૂરી નહોતી થઈ. આખી લડત તો સાત વર્ષ સુધી ચાલી અને તેટલા કાળ સુધી સેંકડો માણસો અહાર જીવે રહેલા અને પોતાની ટેક સાચવેલી. ૨૦,૦૦૦ મજૂરો લગભગ ત્રણ માસ સુધી ઘરબાર વિના અને પગાર વિના રહેલા. ઘણાએ પોતાનો થોડોઘણો માલ હતો તે વેચી નાંખેલો. પોતાના ઝુંપડાં તબ્બાં, પોતાના ખાટલાગોદડાં, જનવરો વગેરે વેચી નાંખ્યાં અને કુચ કરવા નીકળી પડ્યા. તેમાંના સેંકડોએ કેટલાક દહાડા સુધી વીશ વીશ માઇલની મજલ કાઢી અને માત્ર પોણો શેર આટાની રોટલી અને અઢી રૂપિયાબાર ચીની ઉપર પોતાના દિવસો ગુજાર્યા. આમાં હિંદુ પણ હતા અને મુસલમાન પણ હતા. એમાંના એક મુંબઈની જુમામસ્જિદના મુઆઝિમના ફરજાંદ છે. તેમનું નામ હમામસાહેબ અબ્દુલ કાદર ખાવઝીર છે. જેમણે કોઈ દિવસ દુઃખ સહન નહોતું કયું તેમણે જોલનું દુઃખ સહન કયું, અને જોલમાં રહીને રસ્તાઓ સાફ કરવાની, પથ્થર ફાડવાની વગેરે મજૂરી કરી, અને મહિનાઓ લગી અતિશય સાદા અને નીરસ ખોરાક ઉપર રહ્યા. અત્યારે તેમની પાસે કુટી બદામ સરખી પણ નથી. એવા જ સુરત જીલ્લાના દાદામીયાં કાજી છે. એ મદ્રાસ તરફનાં બાળકો સત્તર વર્ષની

અંદરની ઉમરના નારાયણ સ્વામી અને નાગાપન તેમણે પોતાની જીંદગીનો ભોગ દીધો, તડકા સહન કર્યા, પણ તે પાછા હઠ્યા નહિ.

આપણે યાદ રાખવાની જરૂર છે કે એ જ લડાઈની અંદર જે સ્ત્રીઓએ કોઈ ક્વિસ મજૂરી નહિ કરી હતી તે સ્ત્રીઓ ફેરી ફરવાને નીકળી હતી, અને જેલની અંદર ધોળણનું કામ કર્યું હતું.

આ દાખલાઓનો વિચાર કરતાં એવો કયો મજૂર આપણામાં હશે કે જે પોતાની ટેકને જળવવા ખાતર સાધારણ અગવડ સહન કરવાને તૈયાર ન હોય ?

અમે જોઈએ છીએ કે માલિકોએ સૂચનાપત્ર કાઢ્યાં છે તેમાં ક્રોધના આવેશમાં આવી જઈને કેટલીક ન છાજે એવી વાતો લખેલી છે, કેટલીક વાતોને જાણ્યે કે અજાણ્યે વધારી છે, અને કેટલીકને મરોડ આપવામાં આવ્યો છે. ક્રોધની સામે આપણાથી ક્રોધ તો થાય જ નહિ. તેમાં આવેલી ગેરમુનાસબ હકીકત સુધારવી, એ પણ ઠીક જણાતું નથી. માત્ર એટલું જ કહેવું બસ છે કે તેમાં આવેલાં લખાણોથી દોરવાઈ પણ ન જવું, તેમ ખીજાઈ પણ ન જવું. મજૂરોના સલાહકારોની ઉપર કેટલાક આરોપો મુકાયેલા છે તે ખરા હશે તો તેનો જવાબ અહીં આ આપવાથી ખોટા ઠરવાના નથી. તે ગેરવાજબી છે એમ અમે જાણીએ છીએ. અહીં જવાબ આપીને ગેરવાજબીપણું સિદ્ધ ન કરતાં અમારા અવિષ્ણના વર્તન ઉપર તેની સાખીતીનો આધાર રાખ્યું.

આવતી કાલે આ પ્રસંગને લગતું કંઈક વિચારશું.

આપણી આ સ્થિતિમાં ઉપરના સવાલનો વિચાર કરવો એ બહુ જરૂરનું છે. લોક-આહિતને લગભગ પંદર દિવસ થયા એટલામાં કોઈ કહે છે અમારી પાસે ખાવાનું નથી, કોઈ કહે છે અમે બાકું સરખું પણ નથી આપી શકતા. ધણાખરા મજુરોના ઘરોની સ્થિતિ ધણી ખરાબ જોવામાં આવી છે. તેમાં હવાઅજવાળું નથી હોતાં. ઘરો જુનાં થઈ ગયેલાં જોવામાં આવે છે. આસપાસ ગંદકી પ્રુષ્કળ છે. તેઓનાં અંગ ઉપર સ્વચ્છ કપડાં જોવામાં નથી આવતાં. કેટલાક ધોખીનું ખર્ચ નથી આપી શકતા, તેથી મેલાં કપડાં પહેરે છે; અને કેટલાક કહે છે કે તેઓ સાચું ખર્ચ નથી કરી શકતા. મજુરોનાં છોકરાં રૂખડે છે. તેઓ તાલીમ વિનાના રહે છે અને કેટલાક તો પોતાનાં કુમળાં બાળકોને પણ કમાણીને અર્થે વાપરે છે. આટલી બધી કંગાલ હાલત ખરેખર શોકજનક છે. અને તેનું ઓસડ ઉપ ટકાનો વધારો એ જ નથી. બમણા પગાર થાય એ છતાં બીજા ઇલાજો ન લેવાય તો સ્થિતિ કંગાલ રહેવાનો સંભવ છે. આવી કંગાલીયતનાં ધણાં કારણો છે. તેમાંનાં કેટલાંક આપણે આજે વિચારીશું મજુરોને પુછતાં અમે જોઈએ છીએ કે તેઓ પૈસાની તંગી આવે ત્યારે દર રૂપીયે એક આનાથી શરૂ કરીને ચાર આના સુધીનું બાજ દર માંસે આપે છે. આ કમકમાટી ઉપજાવે એવી વાત છે. આવું બાજ જે માણસ એક વખત પણ આપે તેને છૂટવું મહા મુશ્કેલ છે. જરા વિચારીએ. સોળ રૂપીયા ઉપર દર રૂપીયે

ક આના લેખે સોળ આના વ્યાજ થયું. આટલું વ્યાજ
 ૫૫નાર, મુદલ જેટલું વ્યાજ એક વરસ ને ચાર મહિનાની
 દર ભરી દે છે. આ પોણોસો ટકા વ્યાજ થયું. બાંચી સોળ
 ૫૫ વ્યાજ આપવું પડે તે પશુ આકરું મળ્યાય છે, તો
 પોણોસો ટકા આપનારો માણસ કેમ ઉભો થઈ શકે?
 રીયા ઉપર ચાર આના આપનારનું તો પુછવું જ શું? એ
 માણસને મહિનાના સોળ રૂપીયા ઉપર ચાર રૂપીયા
 રવા પડે અને ચાર મહિનામાં તો મુદલ જેટલા આપવા
 કે. આ વ્યાજ ત્રણસે ટકા લેખે થયું. આવાં વ્યાજ
 રનારા માણસો હર્મેશાં કરજમાં જ રહે છે અને તેમાંથી
 કળી શકતા નથી. વ્યાજનો માર મહમ્મદ પેગમ્બરે ભારે
 થેલો તેથી જ આપણે કુરાને શરીફની અંદર વ્યાજને
 પેની સખ આપતો વાંચીએ છીએ. તેવાં જ કારણોથી
 હિન્દુ શાસ્ત્રોમાં દામદુપદનો ન્યાય દાખલ થયો હોવો
 જોઈએ. આ લડતને અંગે જો હિન્દુ અને મુસલમાન બધા
 જુરો આવાં સખ વ્યાજ નહિ ભરવાના કસમ લેશે
 ૫૫ તેઓની ઉપરથી ભારે ખોળે ઉતરશે. ખાર ટકાથી વધારે
 વ્યાજ કોઈએ પશુ નહિ આપવું જોઈએ. કોઈ એમ કહેશે
 ૫૫ વાત તો ઠીક છે, પણ વ્યાજ લેવાયેલા છે તે કેમ
 રીએ? એ તો હવે જાંદગીમર ચોંટલી વસ્તુ છે. આવી
 સ્થિતિનો સારામાં સારો રસ્તો તો એ જ છે કે મજુર
 કોની અંદર એવાં મંડળો ઉભાં કરવાં કે જેથી એક
 ળને પૈસાની પશુ મદદ મળી શકે. કેટલાકની સ્થિતિ
 ૫૫ જોવામાં આવી છે કે જેઓ પોતાના વ્યાજના ખોળ
 ૫૫ કચરાઈ રહેલા બાંધને મુક્ત કરી શકે છે. બહારના

માણસો આમાં ઝોછા જ વયમાં પડશે. જેને આપણી ઉપર પૂરો ઇત્યાાર છે તે જ મદદ કરી શકે. ગમે તેવું સાહસ કરીને પણ આ મહા દુઃખમાંથી મનુરોએ છૂટવાની જરૂર છે. આવાં વ્યાજ આપવાં એ ક'ગાલીયતનું બારે કારણ છે. બીજાં બધાં કદાચ તેનાથી ઉતરતાં હશે. તેને વિચાર હવે પછી કરીશું.

જેમ જેમ દહાડા જતા જાય છે તેમ તેમ મજુરોને અમાવનારી પત્રિકાઓ પણ નીકળ્યાં કરે છે. વળી એમ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે મંગળવારે લોક-આઉટ બંધ થવાનો છે, અને જે મજુરો કામે ચઢે તેમને લેવામાં આવશે. વળી એમ પણ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે પાંચ અને પાંચ કરતાં વધારે મજુરો લાવનાર મજુરને કંઈક ઇનામ પણ આપવામાં આવશે. આ બન્ને હિલચાલની સામે કાંઈ કરવા જેવું ન હોય. બીજા માણસોને રોકીને મજુરોને મીલમાં પાછા દોરવાનો માલિકોને અધિકાર છે. પણ મજુરોની શી પ્રજ્ઞ છે? મજુરોએ જણાવ્યું કે તેઓને સારૂ વીશ ટકાનો વધારો બસ નથી. તેઓએ તે બાબતની નોટિસો પણ આપી. તેઓએ ૩૫ ટકાથી ઓછો વધારો નહિ લેવાના કસમ પણ ખાધા છે. હવે આવી સ્થિતિમાં આવેલો મજુર પોતાની ટેક, પોતાનું નામ, પોતાની મર્દાનગી છોડ્યા વિના ૩૫ ટકા વધે નહિ ત્યાં સુધી પાછો ન જઈ શકે. પણ એવો સંભવ છે કે મજુરમાત્રને આવી ટેક ન હોય. મજુરમાત્રે આવા કસમ પણ ન લીધા હોય. કેટલાક મજુરો ગુજરાત બહારના છે. તેઓ આપણી સાંજની સભાઓમાં પણ ન આવતા હોય એવો સંભવ . તેઓ પણ ૨૦ ટકાના વધારાથી કામે ચઢે તો આપણે ખોટું માનીએ. આવા અજ્ઞાન મજુરોને શોધી કાઢી તેઓને ખરી દશાનું જ્ઞાન આપવું એટલી અને એટલી જ આપણી

કરજ છે. દરેકે યાદ રાખવું જોઈએ કે એવાઓની ઉપર પણ કોઈ પ્રકારનું દબાણ ન થવું જોઈએ.

મંમળવારે એટલે આવતી કાલે સવારના સાડાસાત વાગે આપણે હમેશની જગ્યાએ મળવાના છીએ. માલિકોના મીલ ઉઘાડવાની લાલચમાં કોઈએ નહિ પડવાનો સારામાં સારો રસ્તો એ છે કે દરેકે સવારના સાડાસાત વાગે જ્યાં મળીએ છીએ ત્યાં હાજરી આપવી. એટલું જ નહિ પણ જેઓ આજ સુધી નથી આવેલા એવા અચ્ચાત અને પરદેશી મજુરો છે તેમને પણ શોધી કાઢવા. તેમને આમંત્રણ આપવું અને તે સભામાં લઈ આવવા. આ લાલચના દિવસોમાં સહુને ઘણા વિચારો આવશે. રોજગાર કરનારને બીનરોજગાર રહેવું મહાદુઃખદાયક હોય છે. આવા બધાને સભામાં આવવાથી કંઈક ધીરજ મળશે. જેઓ પોતાની શક્તિનો ખ્યાલ રાખી શકે છે તેઓને બીનરોજગાર રહેવાપણું રહેવું નથી. હકીકતમાં મજુર એટલો બધો સ્વતંત્ર છે કે તેને જો પોતાની દશાનું ભાન આવે તો નોકરી જવાથી કદિ અકળામણ આવે જ નહિ. પૈસાદારની મૂડીનો અંત આવે, તે ચોરાઈ જાય, ખોટો રસ્તો વપરાતાં પળવારમાં ખૂટી જાય, પોતાની ખોટી ગણતરીથી પૈસાદારને દેવાળું પણ કાઢવું પડે. પણ મજુરની મૂડી અખૂટ છે, ન ચોરાય તેવી છે, અને તેને મનમાન્યું બાજુ હમેશાં મળ્યાં કરે છે. તેના હાથ અને પગ, મજુરી કરવાની શક્તિ, એ તેની અખૂટ મૂડી છે, અને તેની મજુરી એ બાજુ છે. વધારે શક્તિ વાપરનારો

મળુર સ્હેજે વધારે વ્યાજ લઇ શકે છે એવો સીધો ન્યાય છે. આળસુ મળુરને જરૂર બૂખે મરવું પડે છે. તેને નિરાશા થાય. ઉઘોગીને પળવાર પશુ ચિંતા ભોગવવાનું કારણ નથી. સહુ મંગળવારે સવારે વેળાસર આવજો અને ત્યાં તમે કેવા સ્વતંત્ર છો તેનું વધારે બાન મેળવી શકશો.

આજથી નવું પ્રકરણ શરૂ થાય છે. માલિકોએ
 લૉક-આઉટ બંધ કરવાનો ઠરાવ કર્યો છે અને જો
 ટકાનો વધારો લઈને જવું હોય તેને લેવા પોતાની ઇચ્છા
 બતાવી છે. એટલે હવે માલિકોનો લૉક-આઉટ મટીને
 મજૂરોની હડતાલ આજથી શરૂ થાય છે. માલિકોના આ
 ઠરાવની જાહેર ખબર તમે સૌએ જોઈ છે. તેમાં તેઓ લખે
 છે કે ધણી મજૂરો ચઢવા તૈયાર છે. એમ છતાં તેઓના લૉક-
 આઉટને લીધે ચઢી શક્યા નથી. મજૂરોનો હમેશાં થતો
 મેળાવડો અને તેઓના કસમ વચ્ચે અને માલિકોને મળેલી
 ખબર વચ્ચે કાંઈ મળતાપણું જોવામાં આવતું નથી. યા તો
 માલિકોને મળેલી ખબર સાચી છે અથવા તો મજૂરો
 હમેશાં મેલાવડામાં હાજર થાય છે અને તેઓએ કસમ
 લીધેલા છે એ સાચું છે. મજૂરોએ કસમ લેતા પહેલાં
 દરેક બાબતનો વિચાર કર્યો છે અને હવે તેઓથી ગમે
 તેવી લાલચ મળે અને ગમે તેટલું ડુઃખ થાય તોપણ
 ૩૫ ટકાનો વધારો મળ્યા વિના કામ ઉપર ન જ ચઢી
 શકાય. આમાં તેઓનું ઇમાન રહેલું છે. એક તરફ વચન
 અને બીજી તરફ લાખો રૂપિયા, એ બંનેની સરખામણી
 કરો તો તેમાં વચનનું વજન ચઢી જવાનું છે. આ વાતને
 મજૂરો ગોખી રાખશે એવી અમારી ખાતરી છે. મજૂરોને
 ચઢવાનો પોતાના વચનને વળગી રહેવા સિવાય ઇલાજ
 છે જ નહિ, અને અમારી તો ખાતરી છે કે જો મિલ
 માલિકો સમજે તો તેઓની ઉન્નતિ પણ મજૂરોના કસમ

પાળવામાં રહેલી છે. જેઓ પોતાના કસમ નહિ પાળી શકે તેવા માણસો પાસેથી મળુરી લઇને છેવટે તો માલિકો પણ શાયદો નથી હાવવાના. ધાર્મિક વૃત્તિવાળો માણસ બીજાની પ્રતિષ્ઠા તોડાવવામાં કદિ રાજી થાય નહિ, કદિ ભાગ લે નહિ, છતાં અત્યારે આપણને માલિકોની ફરજ વિચારવાને અવકાશ નથી. તેઓ પોતાની ફરજ સમજે છે. આપણે તો માત્ર તેઓને વિનવી શકીએ, પણ મળુરોને પોતાની ફરજ આ વખતે સંપૂર્ણરીતે વિચારી લેવાની જરૂર છે. આવો અવસર ફરી પાછો નથી આવવાનો.

મળુરો કસમ તોડીને શું મેળવવાના છે, એ જરા વિચારીએ. આ સમયે હિન્દુસ્તાનમાં ઇમાનદાર માણસને, ગમે તે જગ્યાએ હોંશીયારીપૂર્વક મળુરી કરે તો વીસ પચીસ રૂપિયા મળી રહે છે. એટલે મળુરોને ભારેમાં ભારે ધક્કો તો એટલો જ પહોંચી શકે કે માલિકો હમેશને સારૂ તેઓનો ત્યાગ કરે અને તેઓને બાજી જગ્યાએ નોકરી શોધવી પડે. વિચારવાન મળુર સમજી લે કે થોડા દિવસના પ્રયાસથી તે પોતે ગમે ત્યાં નોકરી મેળવી શકશે. પણ એવું અંતિમ પગલું માલિકો ભરવા નથી જ માગતા એ અમારી ખાતરી છે. મળુરો પોતાની પ્રતિષ્ઠામાં ચુસ્ત રહેશે તો કંઠણમાં કંઠણ હૃદય પણ પીગળવાનું છે.

એવો સંભવ છે કે ગુજરાતની બહારના મળુરોને (હિતરમાંથી આવેલા અને દક્ષિણમાંથી-એટલે મદ્રાસથી આવેલા મળુરોને) આ લડતનો પૂરો ખ્યાલ નથી. આપણે સાર્વજનિક

કાર્યોમાં હિન્દુ, મુસલમાન, ગુજરાતી, મદ્રાસી, પંજાબી એવા
 બેદ રાખતા નથી, રાખવા ઇચ્છતા નથી. આપણે એક જ
 છીએ, અથવા થવા માગીએ છીએ. તેથી આવા ગુજ-
 રાતની બહારથી આવેલા મનુરોને આપણે દિલસોજીપૂર્વક
 આ લડતનું ખરૂં જ્ઞાન આપવું જોઈએ, અને તેઓને પણ
 સમજાવવા જોઈએ કે આપણી સાથે રહેવામાં તેઓનો
 અને બધાનો લાભ સમાયેલો છે.

એવી અફવા આવેલી છે કે ધણા મજુરો કામ ઉપર ચકવાને તૈયાર છે, પણ ખીજાઓ તેઓને નેરજીલમ કરીને મારની બીક આપીને રોકી રાખે છે. અમારી પ્રતિજ્ઞા દરેક મજુરોએ યાદ રાખવાની જરૂર છે કે જે મજુરો ખીજાઓની ઉપર દાખ મૂકી ધમકાવીને કામે જતાં અટકાવે તો અમારાથી મદદ ન થઈ શકે. આ લડતમાં જે પોતાની ટેક રાખશે તે જ જીત્યો છે. કોઈની પાસે ટેક પરાણે નથી રખાવી શકાતી. એ વસ્તુ જ એવી છે કે જે પરાણે ન થઈ શકે. ટેક રાખીને આપણે આગળ વધવા માગીએ છીએ. બીકનો માર્યો જે માણસ કાંઈ કામ ન કરે તે માણસ શાની ઉપર આગળ વધી શકે ? તેની પાસે કંઈ રહ્યું જ નથી. એટલે દરેક મજુરે યાદ રાખવાની જરૂર છે કે કોઈપણ ખીજા મજુરની ઉપર કોઈ પ્રકારનું દબાણ કરવું જ નહિ. જે દબાણ કરવામાં આવે તો આખી લડત નબળી પડી જઈને ટુટી જવાનો સંભવ છે. મજુરોની લડતનો આધાર કેવળ તેઓની માગણીના અને તેઓના કાર્યના ન્યાયની ઉપર રહેલો છે. જે માગણી ઝેરવાજબી હોય તો મજુરો જીતી ન શકે. માગણી વાજબી હોય પણ માગેલું મેળવવામાં અન્યાય વાપરે, જુદું બોલે, શીસાદ કરે, ખીજાઓને દબાવે, આળસ કરે અને તેથી સંકટ ભોગવે તોપણ તે હારી જાય. કોઈની ઉપર દાખ ન મૂકવો અને પોતાના ભરણપોષણ જેમી મજુરી કરવી, એ આ લડતની અંદર ધણી જ જરૂરી વસ્તુઓ છે.

જેમ ધનવાનનું હથીયાર પૈસા છે તેમ મળુરનું મળુરી છે. જો ધનવાન ધન ન વાપરે તો ભૂખે મરે તેમજ મળુર પોતાનું ધન-મળુરી-ન વાપરે-ન કરે તો પોતે ભૂખે મરે. મળુરી ન કરે તે મળુર જ કહેવાય નહિ. મળુરી કરતાં શરમાય તે મળુરને ખાવાનો હક જ નથી. એટલે જો મળુરો આ મહાન લડતમાં પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળવા ઇચ્છતા હોય તો તેઓએ મળુરી કરતાં શીખી લેવું જોઈશે. શાળા એકઠા કરી નવરા રહી શાળામાંથી પૈસા લઈ જે પોતાનું પેટ ભરે તેને જીત મેળવવાનો હક નથી. આ લડત મળુરો પોતાની ટેકને સાફ લડે છે. જેઓ કામ કર્યા વગર ખાવા માગે છે તેઓ ટેક શું છે તે સમજતા જ નથી એમ કહેવાય. જેને શરમ છે, જેને સ્વમાનની ગરજ છે તે જ ટેક પાળે. જેને જાહેર ક્ષણોમાંથી વગર મહેનતે નભવાનો વિચાર છે તેઓને શરમ છે એમ કાણુ ન કહે ? એટલે આપણને લાજમ છે કે આપણે કંઈક પણ મળુરી કરીને આપણું ગુજરાન કરીએ. મળુર મળુરી ન કરે તે તો સાકર પોતાની મીઠાશ છોડે એવી વાત થઈ.

આ લડત માત્ર ઉપ ટકાનો વધારો લેવાની નથી પણ મળુરો પોતાના હકને સાફ દુઃખ સહન કરવા તૈયાર છે એમ બતાવવા સાફ છે. આ લડત આપણી ટેક જાળવવા સાફ છે. આ લડત આપણે સારા થઈએ એવી ઇચ્છાથી ચલાવીએ છીએ. જો આપણે જાહેર પૈસાનો ખોટો ઉપયોગ કરીએ તો સારા થવાને બદલે બગડીએ. એટલે ગમે તે વચાર

કરીએ તોપણ આપણને જણાશે કે આપણે મળુરી કરીને જ આપણું પોપણ કરવાનું છે. શીરીનને ખાતર ફરહાદે પથ્થર ફેડયા. મળુરોની શીરીન તેઓની ટેક છે, તેને ખાતર મળુરો પથ્થર કેમ ન ફેડે ? સત્યને ખાતર હરિશ્ચન્દ્ર વેચાયા ! પોતાના સત્યને ખાતર મળુરો મળુરી કરવામાં દુઃખ હોય તો તેટલું દુઃખ સહન ન કરે ? ટેકને ખાતર ઇમામ હસન અને હુસેને બારે દુઃખો ઉઠાવ્યાં. ટેક રાખવા સારૂ આપણે કેમ મરવાને પણ તૈયાર ન રહીએ ? આપણને ઘેર એકાં પૈસા મળે ને આપણે લડીએ તો આપણે લડ્યા એમ કહેવું ખોટું ગણાય. એટલે અમારી ઉમેદ છે કે દરેક બાઈ પોતાની ટેક જાળવવા સારૂ મળુરી કરી પોતાનું પેટ ભરશે ને દહ રહેશે. આ લડત લાંબાશે તો આપણી નબળાઈથી જ્યાં સુધી મીલમાલિકો માનશે કે મળુરો મળુરી નહિ કરે ને છેવટે પડી તો જશે જ, ત્યાં સુધી તેઓને દયા નહિ છૂટે ને તેઓ સામે રહ્યા કરશે. મળુરો કહિ પોતાની હઠ છોડવાના જ નથી એવી ખાત્રી તેઓને નહિ થાય ત્યાં સુધી તેઓને દયા નહિ આવે ને તેઓ પોતાનો નફો જતો કરીને સામે રહ્યા કરશે. મળુરો પોતાની ટેક ગમે તેમ કરતાં નહિ છોડે એવું તેઓને ચોક્કસ લાગશે ત્યારે તેઓને દયા આવશે જ ને ત્યારે તેઓ મળુરોને વધાવી લેશે. આજે તો તેઓ એમ માને છે કે મળુરો મળુરી તો નથી જ કરવાના; એટલે આજકાલ પડશે. જો મળુરો પારકા પૈસા ઉપર પોતાની આજીવિકાનો આધાર રાખે તો માલિકો વિચારી લેશે કે એ પૈસા કોઈ દહાડો તો ખુટશે જ. એમ જાણી

તેઓ મજુરોને દાદ નહિ આપે. મજુરો જેની પાસે ખાવાનું સાધન નથી તેઓ મજુરી કરતા થઇ જશે તો માલિકો સમજશે કે જો તેઓ ઝટ ૩૫ ટકા નહિ આપે તો મજુરોને ખોઇ બેસશે. આમ લડતને દૂંઝી કરનાર તેમ જ લાંબાવનાર આપણે જ છીએ. વધારે દુઃખ હમણું જ સહન કરીને વહેલો છુટકારો મેળવી શકીએ. દુઃખ સહન ન કરીએ તેમ લડત લાંબાવાની જ. આ બધા વિચાર કરી જેઓ નબળા થયા છે તેઓ સખળા થશે એવી અમારી ઉમેદ છે.

ખાસ સૂચના

કેટલાક મજુરો એમ સમજ્યા છે કે જેઓ નબળા થયા છે તેઓને સખળા થવા સમજાવી શકાતા નથી. આ સમજ તદ્દન ગેરવાજબી છે. જેઓ કંઈપણ કારણથી નબળા પડ્યા હોય તેઓને વિનયપૂર્વક સમજાવવા એ તમારું ને અમારું બધાનું કામ છે. જેઓ લડત નથી જાણતા તેઓને જ્ઞાન દેવું એ પણ આપણું કામ છે. અમારું તો એમ કહેવું છે કે આપણે કોઇને ધમકી દઇને, ભુલું ખોલીને, મારીને, ખીજે કંઈપણ દાબ મુકીને રાખવાના નથી. જેઓ સમજાવ્યા ન સમજે તેઓ કામપર જાય તેથી આપણે તદ્દન નીડર રહેવાનું છે, અને એક માણસ પણ બહાર રહ્યો હશે તેનો અમે કોઇ પણ કાળે ત્યાગ નથી કરવાના.

મહાત્મા ગાંધીજીની પ્રતિજ્ઞાને હેતુ ને અર્થ સમજવાની જરૂર છે. પહેલી વાત યાદ રાખવાની એ છે કે તેમનું પ્રત માલિકોની ઉપર અસર ઉપજવવા સાડ નથી લેવાયું. જો તે હેતુથી લેવાય તો લડતને ધક્કો પહોંચે અને આપણી નામોશી થાય. માલિકોની પાસેથી આપણે દાદ-ધનસાદ માગીએ છીએ. તેઓની કેવળ દયા નથી માગતા. વળી જેટલે દરજ્જે દયા માગીએ છીએ, તે દયા મળુરો ઉપર ભલે થાય. મળુરોની ઉપર દયા કરવી એ તેઓની ફરજ છે એમ આપણે માનીએ. પણ મહાત્મા ગાંધીજી ઉપર દયા કરીને આપણે ૩૫ ટકા લાભએ તો આપણી હાંસી જ થાય અને તે મળુરોથી સ્વીકારાય નહિ. ગાંધીજી જો માલિકોની સાથેના અથવા તો જનસમાજની સાથેના પોતાના સંબંધનો આવો ઉપયોગ કરે તો પોતાની સ્થિતિનો તે ગેરઉપયોગ થયો મણાય, ગાંધીજીની પ્રતિક્ષા જાય. ગાંધીજીના ઉપવાસનો મળુરોના પગારની સાથે શો સંબંધ હોય શકે ? પચાસ માણસ માલિકોને ઘેર લાંબે તથા માલિકો મળુરોને ૩૫ ટકાનો હક ન હોય તો કેમ આપે ? જો આમ હકો મેળવવાની પ્રથા પડે તો જનસમાજ ચલાવવો લગભગ અશક્ય થઈ પડે. આ ગાંધીજીના ઉપવાસની ઉપર માલિકો ધ્યાન દઈ ન શકે અને તેઓએ ધ્યાન દેવું ન જોઈએ. છતાં ગાંધીજીએ કરેલા આવા કાર્યની અસર માલિકો ઉપર નહિ જ થાય એ બનવું અશક્ય છે.

એ અસર નેટલે દરજ્જે થશે તેટલે દરજ્જે આપણે દિલગીર થઈએ. પણ ગાંધીજીના ઉપવાસથી ખીજાં ભારે પરિણામો આવતાં હોય તો તેનો આપણે ધનકાર ન કરીએ.

જે પરિણામ લાવવાને સારૂ ઉપવાસ લેવાયો છે એ તપાસીએ. ગાંધીજીએ જોયું કે મજૂરોમાં પ્રતિજ્ઞાની કિંમત ઓછી થવા લાગી હતી. તેઓએ માની લીધેલી ભૂખની ખીકથી તેઓમાંના કેટલાક પ્રતિજ્ઞા છોડવા તત્પર થયા હતા. દસ હજાર માણસ પોતાની પ્રતિજ્ઞા છોડે એ અસહ્ય વાત ગણાય. પ્રતિજ્ઞા ન પાળવાથી માણસ નિર્બળ થાય છે ને છેવટે પોતાની માણસાઈ ખોધ બેસે છે. એટલે પ્રતિજ્ઞા પાળી શકવામાં લોકોને નેટલી બને તેટલી મદદ કરવી એ આપણો બધાનો ધર્મ થઈ પડ્યો. ગાંધીજીએ વિચાર્યું કે જો પોતે ઉપવાસ કરે તો પ્રતિજ્ઞાની કિંમત પોતે કેટલી આંકે છે તે ખરૂં પડે. વળી મજૂરો ભૂખે મરવાની વાતો કરતા હતા. ભૂખે મરવું પણ પ્રતિજ્ઞા પાળવી, આ ગાંધીજીનું વાક્ય. એ તેઓએ તો ખરૂં પાળવું જ જોઈએ. એ તો પોતે ભૂખે મરવા તૈયાર થાય તો જ ખરૂં પડે. મજૂરો કહેવા લાગ્યા કે અમે મજૂરી ન કરીએ છતાં અમને પૈસાની મદદની જરૂર છે. આ વાત ધણી બયંકર લાગી. મજૂરો આવી વાત કરે તો દેશમાં અબ્યવસ્થા થાય તેનો પાર જ ન આવે. લોકોને મજૂરી કરવાનું કષ્ટ ઉપાડવાનું અસરકારક રીતે ગાંધીજી એક જ રીતથી બતાવી શકે. પોતે કષ્ટ ઉઠાવવું જોઈએ. પોતાની મજૂરી તો હતી પણ તે બસ ન હતું. ઘણા અર્થ સરે એવી વસ્તુ તેમણે ઉપવાસ માની અને તેમણે તે શરૂ કર્યો. તે ઉપવાસ જ્યારે મજૂરોને ૩૫ ટકા મળે ત્યારે

અથવા તો મળુરો પ્રતિજ્ઞા તોડે ત્યારે છુટે. પરિણામ
ધારેલું આવ્યું. એ જોએ પ્રતિજ્ઞા લેવાઈ ત્યારે હાજર હતા
તેઓએ જોયું. મળુરો નગૃત થયા, તેઓએ મળુરી શરૂ
કરી ને તેઓનો ધર્મ, તેઓનું ઇમાન રહ્યાં.

મળુરો હવે સમજ્યા છે કે મળુરોની પ્રતિજ્ઞા
રહેવાથી જ તેઓને ઈન્સાફ મળવાનો છે. મહાત્મા ગાંધીજીની
પ્રતિજ્ઞાથી તેઓને જોર મળ્યું. પણ તેઓને ઝુઝવું છે તો
તેઓના પોતાના જ જોર ઉપર. મળુરોનો ઉદ્ધાર મળુરો
ઉપર જ છે.

શ્રી શંકરલાલ બંકરની પત્રિકા

તમારે માટે હું પહેલી જ પત્રિકા લખું છું. તેથી મારે એટલું તો જણાવી દેવું જોઈએ કે એ લખવા માટેનો મારો અધિકાર નામનો જ છે. મેં પોતે મજૂરી કરી નથી. મજૂરોને ખમવાં પડે છે તેવાં દુઃખ વેઠ્યાં નથી, તેમ એ દુઃખ સમજી તેને દૂર કરવા માટે હું કંઈ કરી શકતો નથી. માટે આ પ્રસંગે જે કંઈ સલાહ આપવાની મને જરૂર જેવું જણાય છે તે આપતાં મને સંકોચ તો થાય છે જ. પરંતુ અગાઉ મેં તમારે માટે કંઈ કર્યું નથી તોપણ હવે પછી તો તમારા માટે મારી શક્તિ પ્રમાણે મારે કંઈક કરવું જ એવી મારી તીવ્ર ઇચ્છા છે, અને તે ઇચ્છાને લઈને જ હું આ લખું છું.

આજથી બે દિવસ ઉપર આપણી સ્થિતિ કેટલેક અંશે ચિંતાતુર થઈ પડી હતી. તમારામાંથી કેટલાક ભાઈઓ તાંગીમાં આવી પડ્યા હતા; અને એ તાંગીમાંથી મુક્ત થવા માટે મહાત્મા ગાંધીજીના આગ્રહ મુજબ મજૂરી કરી લેવાને બદલે લીધેલા કસમ તોડી તેઓ કામ ઉપર ચાલ્યા જાય એવો ભય જણાતો હતો. પણ એ સ્થિતિ આજે રહી નથી. મહાત્મા ગાંધીજીએ લીધેલી પ્રતિજ્ઞા આપણા જડ હૃદયમાં ચૈતન્ય આવ્યું છે, આપણી પ્રતિજ્ઞા કેટલી ગંભીર છે તેનું આપણને જ્ઞાન થયું છે. જ્ઞાન જાય તોપણ કસમ નહિ છોડીએ એ હવે માત્ર સભામાં જ

બોલવાનું નહિ, પણ કરી બતાવવાનું છે એવી આપણી
 ખાતરી થઈ ગઈ છે. સ્થિતિમાં થયેલા આ ફેરફારના
 પુરાવા તરીકે તંગીમાં આવી પડેલા બાધઓએ ખુશીથી
 મળુરી કરવાનું કર્યું છે, એટલું જ નહિ પરંતુ જેમની
 સ્થિતિ સારી છે તેઓએ ખીજા બાધઓને પોતાનો દાખલો
 બેસાડીને તથા પોતાની મળુરીમાંથી આવતા પૈસાથી
 ખીજાને મદદ આપીને, આપણામાં કુટ પડવાનો સંભવ
 હંમેશ માટે દૂર કર્યો છે. પરંતુ એ બસ નથી. મહાત્મા
 ગાંધીજીએ લીધેલી પ્રતિજ્ઞાથી આપણે માથે બારે જવાબદારી
 આવી પડી છે, અને એ જવાબદારી આપણે પૂરેપૂરી
 સમજતા હોઈએ તો આ લડતનો બને તેટલો જલદીથી
 અંત આણવાનો જીવંત પ્રયત્ન કરવો જોઈએ; અને જે
 જે ઉપાયોથી આપણી ટેક જાળવી લડત હુંકી કરી શકાય
 તે તે ઉપાયો તરત જ લેવા જોઈએ. આપણી ટેક ૩૫ ટકા
 લેવાની છે. અને આપણે જાણીએ છીએ કે એ ૩૫ ટકા
 આપવાનું આર્થિક દૃષ્ટિએ શેડીયાઓને માટે મુશ્કેલ નથી.
 પરંતુ એ ૩૫ ટકા આપતાં તેમને એવો ભય લાગે છે કે
 મળુરોનું ચઢી વાગશે, તેઓ ઉદ્ધત થઈ જશે, જરાજરામાં
 બ્રહ્માનાં કાઠી રીસાશે, અને રહેજ રહેજ બાબતમાં હડતાલ
 પાડી ઉદ્યોગનો નાશ કરશે. આ ભયને માટે મને તો કારણ
 જણાતું નથી. જે ઉદ્યોગમાંથી મળુરોને રોજ મળે તે
 નાશ થાય એવું મળુરો ઇચ્છે જ નહિ. છતાં જો મળુરો
 ન્યાય અન્યાયનો વિચાર કર્યા વિના મર્યાદા મુકી વર્તે તો
 ઉપર કહેલું અનિષ્ટ પરિણામ આવ્યા વિના રહે જ નહિ.
 એ પરિણામમાંથી આપણે બચવા ઇચ્છતા હોઈએ તો

આપણે રીતસર સાચી દાનતથી કામ કરવાનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ. અણુધટી માંગણી ન કરવાના ન્યાય માટે પણ ખીજ ઉપાયો ખૂટે ત્યાં સુધી હડતાલ જેવા ઉપાય ન લેવાનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ. પરંતુ એવા નિશ્ચયથી આપણું કામ સરતું નથી. આપણે તો એ આપણો નિશ્ચય શેડીયાઓની પાસે જઈને તેમની આગળ પ્રગટ કરી, આપણે વિષે તેમનો વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવો રહે છે; જે ભયને લીધે તેઓ આપણને ઉપ દ્રવ્ય આપતાં સંકોચ ખાય છે, તે ભય દૂર કરવો રહે છે. આ માટે સત્વર પગલાં લેવા કારીગરોને મારો ખાસ આગ્રહ છે.

બન્નેની જીત

આપણે આગલી હસ્તપત્રિકાઓમાં જોઈ ગયા છીએ કે સત્યાગ્રહમાં હમેશાં બન્નેની જીત હોય છે. જે સત્યને સારૂ લડ્યો અને જેણે સત્ય મેળવ્યું તે તો જીત્યો જ, પણ જે સત્યની સામે થયો અને જેણે છેવટે સત્ય ઓળખ્યું અને આપ્યું તે પણ જીત્યો જ ગણાય. એ વિચારે મળુરોની પ્રતિજ્ઞા પળી છે તેથી બન્ને પક્ષ જીત્યા છે. વળી માલિકોએ પણ પ્રતિજ્ઞા લીધેલી કે તેઓ ૨૦ ટકા ઉપરાંત નહિ આપે; તેઓની પણ પ્રતિજ્ઞાને આપણે માન આપ્યું છે. એટલે બેઝની લાજ રહી છે. સમાધાની થું છે તે હવે જોઈએ:—

૧. મળુરોએ આવતી કાલે એટલે તા. ૨૦મીએ કામે ચડવું અને તા. ૨૦મીએ તેઓને ૩૫ ટકાનો વધારો મળે અને તા. ૨૧મીએ ૨૦ ટકાનો વધારો મળે.

૨. તા. ૨૨મીથી ૩૫ ટકા સુધી પંચ કરાવે તે વધારો મળે.

૩. ગુજરાતના સાક્ષર શિરોમણિ, સાધુ પુરુષ અને ગુજરાત કૌલેજના અધ્યાપક અને વાઇસ પ્રિન્સીપાલ આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ એમ. એ., એલ.એલ. બી. પંચ નીમાય.

૪. પંચ સાહેબનો ઠરાવ ત્રણ માસની અંદર બહાર પડે. તે દરમિયાન મળુરોને ૨૭૫ ટકા વધારો મળે. એટલે કે મળુરોએ અરધા મેલ્યા અને માલિકોએ અરધા મેલ્યા.

૫. પંચ ઠરાવે તે ટકા પ્રમાણે રજા ટકા ઉપર વધઘટ લેવી દેવી. એટલે કે જો રજા થી વધારે ટકા પંચ ઠરાવે તો માલિકો તે વધારો મળે આપે, અને જો રજા થી ઓછા ઠરાવે તો તેટલા મળુરો મળે આપે.

આમાં જે તત્ત્વનો નિશ્ચય થયો. એક તો મળુરોની ટક રહી અને બીજું બન્ને પક્ષ વચ્ચે કંઈ મહત્ત્વની તકરાર થાય તો તેનો નિર્ણય હડતાલ પાડીને ન કરવો પણ પંચ મારફતે. આગળ ઉપર બન્ને પક્ષ પોતા વચ્ચેની તકરારનો નીવેડો પંચથી જ કરશે એવી સમાધાનીની શરત નથી. પણ સમાધાનીમાં પંચનો સ્વીકાર થયો એટલે માની લેવાય કે બીજી વેળાએ પણ એવે અવસરે પંચ નીમાશે. સાધારણ નજીવી બાબતમાં પંચ નીમાશે એમ માનવાનું નથી. માલિકો અને મળુરો વચ્ચે મતભેદ થાય તેમાં હમેશાં ત્રીજો પક્ષ વચ્ચે આવે એ બન્નેને શરમાવનારું ગણાય. માલિકોથી તો તે સહન થાય જ નહિ. એવી શરત નીચે માલિકો ધંધો ન કરે. લક્ષ્મીને હમેશાં જગત માન આપવું આવ્યું છે. અને લક્ષ્મી હમેશાં માન લેશે. એટલે મળુરો નજીવી બાબતમાં માલિકોને કનડે તો તેઓનો સંબંધ તુટે. એવી કનડગત મળુરો નહિ જ કરે એવું અમો માનીએ છીએ. અમારે એમ પણ કહેવાની જરૂર છે કે મળુરોએ કદિ વગર-વિચારે હડતાલ નહિ પાડવી. અને અમને પૂછ્યા વિના હડતાલ પાડે તો અમારાથી મદદ ન દઈ શકાય. એવી શંકા થઈ છે કે એક દહાડો ૩૫ ટકા લઈને બેઠા તે કંઈ ટેક રહી ગણાય ? એ તો બાળકોની બગામણી-પટામણી થઈ.

કેટલીક સમાધાનીઓમાં આવી બગામણી થઇ છે. અહીં તેવું નથી થયું. અમે બાણીબુજીને, અવસર સમજીને એક જ દહાડાના ૩૫ ટકા સ્વીકાર્યા છે. અમે ૩૫ ટકા વિના કામે નહિ ચડીએ એના બે અર્થ થાય. અમે હમેશાં ૩૫ ટકાથી ઓછો વધારો કબૂલ નહિ કરીએ એ એક અર્થ, —અમે ૩૫ ટકાથી કામે ચડીએ ને તે એક જ દહાડો મળે તો બસ છે એ બીજો અર્થ. જેણે નિશ્ચય કર્યો હોય કે ૩૫ ટકા હમેશને સારૂ માગવા એ શુદ્ધ ન્યાય છે અને તેટલા ટકા મેળવવા સારૂ પોતામાં અપૂર શરતન છે તે તો ૩૫ ટકા હમેશને સારૂ મળે તો જ તેની ટેક રહી માને. પણ આવો આપણો નિશ્ચય ન હતો. આપણે પંચથી ન્યાય લેવા હમેશાં તૈયાર હતા. આપણે ૩૫ ટકા એક-પક્ષી વિચારથી ઠરાવેલા. ૩૫ ટકાની સલાહ અમે આપી તે પહેલાં અમે માલિકોનો પક્ષ તેમની પાસેથી જ સાંભળવા માગતા હતા. ફુર્લાંગે તેમ ન બન્યું. એટલે અમે તો બને તેટલો તેમનો પક્ષ તપાસી ૩૫ ટકાની સલાહ આપી. પણ અમે ઠરાવેલા ૩૫ ટકા સાચા જ એમ અમે ન કહી શકીએ. અમે કદિ તેવું નથી કહ્યું. અમારી બૂલ બને માલિકો બતાવે તો જરૂર ઓછા ટકા લેવાની સલાહ આપીએ. એટલે પંચને ઓછા ટકા બરાબર લાગે ને તેટલા આપણે કબૂલ રાખીએ તો તેમાં આપણી ટેક જરાપણ તૂટતી નથી. આપણે પંચનું તત્ત્વ હમેશાં સ્વીકાર્યું છે. અમારી આશા છે કે અમે ૩૫ ટકા ઠરાવવામાં બૂલ નથી કરી એટલે તેટલા મળશે એમ ધારીએ છીએ. પણ આપણને બૂલ માલમ પડે તો આપણે ઓછા ટકા ખુશીથી લઇએ.

ત્રણ મહીનાની મુદત ખાસ આપણી તરફથી જ માગવામાં આવેલી છે. માલિકો પંદર દિવસની મુદત સ્વીકારવા તૈયાર હતા. પણ આપણી માગણી ખરી છે એ બતાવવા મુંબઈમાં કેટલીક તપાસ કરવાની જરૂર છે. પંચ સાહેબને અહીંની સ્થિતિ બતાવવી, મળુરોની રહેણીનો અભ્યાસ કરાવવો, એ બધું જરૂરનું છે. એ ન બનજે ત્યાં સુધી તેઓને પૂરો ખ્યાલ ન આવી શકે. આવું ચોક્કસ કામ થોડા દિવસમાં પૂરું ન થઈ શકે. પણ બની શકશે તેટલી ઉતાવળે કાર્ય પૂરું કરીશું.

કેટલાક બાઈઓએ લૉક-આઉટ દરમીયાનના પગારની ધમ્મણ બતાવી છે. અમારે કહેવું જોઈએ કે આપણે આ પગાર નથી માગી શકતા. આપણે ૨૦ ટકા કબૂલ ન રાખ્યા એટલે લૉક-આઉટ અથવા લડતાલ એમાંથી એકની જરૂર હતી. આપણે ૨૨ દહાડા દુઃખ ભોગવ્યું તે આપણી ફરજ હતી ને તેમાં આપણો સ્વાર્થ હતો. એ દુઃખની કમ્મત મેળવી લીધી. એ કિમ્મત આ સમાધાની છે. હવે લૉક-આઉટનો પગાર કેમ મંગાય ? લૉક-આઉટનો પગાર માગવો એ માલિકોના પૈસાથી લડત લડ્યા જેવું છે. એવો વિચાર મળુરોને શરમાવનારો છે. લડવૈયા પોતાના બળ ઉપર જ લડી શકે. વળી મળુરોને માલિકોએ પગાર ચુકવી દીધો. હવે તો મળુરો નવી નોકરી શરૂ કરે છે એમ પણ કહી શકાય. એટલે બધું વિચારતાં મળુરોએ લૉક-આઉટ દરમીયાનનો પગાર સેવાનો વિચાર માંડી વાળવો જોઈએ.

મળુરોને પગાર ૨૦ દહાડા પછી ચુકવાશે. એ દરમીયાન મળુરોની શી દશા ? ધણીની પાસે કંઈ પૂસો

નહિ રહ્યો હોય. જેને પગાર મળવા પહેલાંની મુદતમાં મદદની જરૂર હોય તેઓએ માલિકોને નમ્ર વિનંતિ કરવી અને અમને ખાત્રી છે કે માલિકો તે વિનંતિ સાંભળી કંઈક સગવડ કરી આપશે.

મજૂરોએ યાદ રાખવાનું છે કે હવે પછીની તેમની હાલત તેમના કામ ઉપર આધાર રાખશે. તેઓ સાચી દાનતથી, નરમાશથી, અને ઉત્સાહથી નોકરી કરશે તો માલિકોની મહેરબાની મેળવશે ને તેમની ઘણી મદદ લઈ શકશે. બધું અમારી મારફતે જ મળી શકે એમ માનવાથી બૂલ થશે. મજૂરને ખરે સંકટે અમે સેવા કરવા તત્પર છીએ જ. પણ જેમ બને તેમ માલિકોને માખાપરૂપ ગણી તેઓની પાસેથી બધું લેવામાં મજૂરોનું હિત સમાયેલું છે.

હવે શાંતિની જરૂર છે. નાની અગવડો સહન કરવાની છે.

તમે રજા આપશો તો જેઓમાં કુટુંબો હશે તે સુધારવામાં મદદ કરવા અમે ધારીએ છીએ. તમને અને તમારાં બાળકોને કેળવણી આપવા ધારીએ છીએ. તમારી નીતિમાં, તમારી ને તમારાં બાળકોની તન્દુરસ્તીમાં, તમારી પૈસા સંબંધી સ્થિતિમાં સુધારો થાય એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ. તે જો તમે કરવા દેશો તો એવું થાય તેવાં કાર્યો અમે કરીશું.

મજૂરોની મોટામાં મોટી જીત એ જ કે તેઓની ટેક-લાજ- ખુદાએ-હૃદયે રાખી છે. જેનું હિમાન રહ્યું તેને બધું મળ્યું છે. હિમાન જાય ને પૃથ્વીનું રાજ્ય મળે તો તે ધૂળ ખરાબર છે.

परिशिष्ट

(૧)

કારીગરો તરફની હલીલ

૨૧. આનન્દશંકરભાઈ,

અમદાવાદની મીલોના સાળખાતાના કારીગરોને તેમના પગારમાં મળવો જોઈતો વધારો નક્કી કરવા માટેની તપાસના સંબંધમાં હું આપની આગળ નીચેની હકીકત રજૂ કરવાની રજા લઉં છું.

સાળખાતાના કારીગરોના પગારમાં થવો જોઈતો વધારો નક્કી કરવામાં નીચેની બે બાબત ઉપર ખાસ વિચાર ચલાવવાની જરૂર છે: (૧) કારીગરો સાદાપથી પણ સંતોષકારકરીતે પોતાનું જીવન ગાળી શકે તે માટે તેમને શો પગાર મળવો જોઈએ? એટલે તેમના પગારમાં શો વધારો થવો જોઈએ? (૨) એ વધારો મીલો આપી શકે કે નહિ? પૂરેપૂરો ન આપી શકે તો કેટલો આપી શકે?

૧ કારીગરોને કેટલો વધારો મળવો જોઈએ?

આ સલાલના સંબંધમાં પહેલેથી જ જણાવી દેવું જોઈએ કે કારીગરોની રહેણીતું હાલતું ધોરણ તોપકારક નથી; પરંતુ તેમાં સુધારો કરવાનો રહેજ પણ વિચાર કર્યા વગર માત્ર એ ધોરણ જળવાઈ રહે એમ ઇચ્છતા હોઈએ તોપણ મોંઘવારીને કારણે

કારીગરોને તેમના જુલાઈના દર ઉપર ઓછામાં ઓછા ૫૦ ટકા જેટલો વધારો મળવો જોઈએ અને જે હાલની સ્થિતિ કાયમ રાખવાને બદલે તે સુધારવા ચાહતા હોઈએ-કારીગરો વધારે તન્દુરસ્ત, સુધડ, શિક્ષિત અને સુખી થાય એમ ઇચ્છતા હોઈએ,-તો તો આ મોંઘવારીના વધારા ઉપરાંત ખીજો ખાસ જથ્થોનો વધારો તેમને અપાવવો જોઈએ. નહિ તો હવાવાળાં ઘરો, રાત્રિશાળાઓ, વાચનાલયો, દવાખાનાં, ક્લબો વગેરે જરૂરની સગવડો માટે મીલો તરફથી બંદોબસ્ત થવો જોઈએ.

કારીગરોને મોંઘવારીને લીધે તેમના જુલાઈ મહિનાના દર ઉપર ઓછામાં ઓછા ૫૦ ટકા જેટલા વધારાની જરૂર છે એમ નીચેની હકીકત ઉપરથી ખાત્રી થશે:—

કારીગરોને મળવાના વધારાની ગણતરી તેમના ૧૯૧૭ના જુલાઈ મહિનાના ખગાર ઉપર થાય છે, અને એ મહિનામાં તેમને સરેરાસ રૂ. ૨૨ મળ્યા હતા એમ બાઈ અંબાલલ તરફથી જણાવવામાં આવ્યું હતું. હવે કારીગરોના એ જ મહિનાના ખરચના અંદાજ તપાસતાં જણાય છે કે એ રૂ. ૨૨ તે વખતમાં પણ તેમના ગુજરાન માટે પુરતા ન હતા. એ અંદાજની વિગતો આપતાં પહેલાં એટલું જણાવવાની જરૂર છે કે કારીગરોના મોટા બાગનાં કુટુંબો! અવિભક્ત અને મોટાં છે અને તે છ, સાત કે તેથી પણ વધારે માણસોનાં અનેલાં હોય છે. પરંતુ તેનાં કુટુંબોનાં અંદાજતપાસલાં પહેલાં કારીગરોની રહેણી ઠીક સમજાય તે માટે ખાપ, મા, છોકરો અને છોકરી એમ ચાર

માણસના એક કાલ્પનિક કુટુંબના કરકસરીયા ખર્ચનો અંદાજ નીચે આપ્યો છે:-

સાળખાતાનો કારીગર, બે સાંચા ચલાવનાર મુસલમાન.

કુટુંબ: માણસ ૪. ૧ પુરુષ, ૧ સ્ત્રી, ૧ છોકરો, ૧ છોકરી. કમાનાર પુરુષ ૧.

માસિક ખર્ચ

ચોખા	૧	મણ	રૂ.	૨-૧૨-૦	} ૧૦-૩-૦
દાળ	૦૧૧	મણ	રૂ.	૧-૩-૦	
ધણ	૨	મણ	રૂ.	૪-૮-૦	
માંસ	૪	શેર	રૂ.	૦-૮-૦	
લાકડાં	૪	મણ	રૂ.	૧-૪-૦	
શાક રોજનું	૦)~	રૂ.	૧-૧૪-૦		
તેલ-મસાલો		રૂ.	૧-૦-૦		
ધી, જોળ, ખાંડ (ટાંકણ)		રૂ.	૧-૦-૦		
ચા-દૂધ		રૂ.	૨-૦-૦		
ધુપેલ		રૂ.	૦-૩-૦		
સાણુ		રૂ.	૦-૪-૦		
હળમત		રૂ.	૦-૬-૦		
પાન-ખીડી		રૂ.	૧-૮-૦		
ભાટું		રૂ.	૧-૮-૦		
ખત્તી ૩ ખાટલી		રૂ.	૦-૬-૦		
				રૂ. ૨૦-૪-૦	

વાર્ષિક ખર્ચ

પાટલુન નંગ ૪	રૂ. ૪-૦-૦
કેટ ,, ૩	રૂ. ૩-૧૨-૦
પહેરણુ ,, ૪	રૂ. ૩- ૪-૦
ખમીસ ,, ૨	રૂ. ૧-૧૪-૦
ફેટા ,, ૧	રૂ. ૧- ૫-૦
ખુટ ભેડ ૪	રૂ. ૧૨- ૦-૦
કત્રી નંગ ૧	રૂ. ૧- ૨-૦
ટોપી ,, ૧	રૂ. ૨- ૬-૦
સુરવાળા ,, ૪	રૂ. ૨- ૦-૦
પહેરણુ ,, ૪	રૂ. ૩- ૦-૦
કેટ ,, ૪	રૂ. ૨- ૪-૦
ઝાઢણાં ,,	રૂ. ૨- ૪-૦
પીસ્તાજી ,, ૧	રૂ. ૪- ૮-૦
ધમર ,, ૪	રૂ. ૩- ૦-૦
કુડતાં ,, ૪	રૂ. ૩- ૦-૦
બેડીઓ	રૂ. ૦- ૮-૦
બંગડીઓ	રૂ. ૨- ૦-૦
ઝાઢણીઓ નંગ ૩	રૂ. ૧-૧૪-૦

રૂ. ૫૧-૧૩-૦

વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૫૧-૧૩-૦ ÷ ૧૨ = માસિક
 ખર્ચ રૂ. ૪-૫-૦ એટલે કુલ માસિક ખર્ચ
 રૂ. ૨૦-૪-૦ + રૂ. ૪-૫-૦ = રૂ. ૨૪-૯-૦.

આ અંદાજમાં કેટલીક બાબતો સંબંધી વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી. પરંતુ તે પણ એટલી જ અગત્યની છે, અને તેથી તે ઉપર ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર જોડાઈ છે.

(૧) કારીગરોનો પગાર— ઉપર કારીગરની માસિક આવક રૂ. ૨૨ની ગણી છે, પરંતુ કારીગર હમેશાં તેટલું રળી શકતો નથી. દિવસબર જે સખત કામ તેને કરવું પડે છે તે, વરસના બારે મહિના તે કરી શકતો નથી. અશક્તિ, બીમારી કે વખતે બેકારીને લીધે દિવસો પડે છે અને સરેરાસ તેનું કામ વરસના ૧૧ મહિના જેટલું જ કિતરે છે. એટલે તેની આવક વાસ્તવિકરીતે તો રૂ. ૨૦ની જ ગણાવી જોઈએ.

(૨) વ્યાજ— કારીગરોનો ઘણોખરો ભાગ દેવામાં ડુબેલો છે. તેમને સર્વેને બારે વ્યાજ આપવું પડે છે. આ વ્યાજની રકમ ઉપરના અંદાજમાં ગણી નથી.

તંગીમાં આવી પડેલા કારીગરો કાંધીયા કે પઠાણના પંજામાં સપડાતાં તેમની સ્થિતિ કેટલી દયાજનક થાય છે તેનો યથાર્થ ખ્યાલ આપી શકાય એમ નથી. પરંતુ તે સંબંધમાં એક જાણવાજોગ દાખલો અત્રે આપું છું. ગ્રેમ દરવાજા બહાર આવેલી જુગલદાસની ચાલીમાં ઝગડુ શેખુ નામનો એક જઈશ મુસલમાન કારીગર છે. તેની સ્ત્રી ક્ષાત્રમાં પાસે સીવવાનો સાંચો હતો; અને તે ઉપર કામ કરી પોતાના ઘણીની આવકમાં તે કાંઈક વધારો કરતી. પરંતુ તંગીને લીધે તેને તે સાંચો ગીરો મુકી પૈસા લેવા પડ્યા. એ સાંચાની કિંમત રૂ. ૮૦ની હતી, પરંતુ તે

ઉપર મગન દલસુખ નામના વાણીયાએ રૂ. ૭ ધીર્યા અને રૂપીયે બે આના જોટલું વ્યાજ ઠરાવ્યું. પરંતુ એ બાઈ રૂપીયા કે વ્યાજ આપી શકી નથી અને હજુ વરસ પૂરું થયું નથી તેટલામાં તો મગનભાઈએ એનું દેવું વ્યાજ ગણીને રૂ. ૨૬નું ઠરાવ્યું છે. ટુંકમાં એ સાંચો હવે એ બાઈને પાછો મળવાનો નથી. આવા બીજા અનેક દાખલાઓ આપી શકાય અને તે સર્વે એ જ બતાવે છે કે તંગીને લીધે કરજમાં ઉતરેલા કારીગરોની સ્થિતિ અત્યંત દયાજનક છે; અને તેમને એ સ્થિતિમાંથી બહાર કાઢવાને પદ્ધતિસર પ્રયત્નો થવા જોઈએ. એ સંબંધમાં આપને એટલી વિનંતિ છે કે આ બાબત તરફ મીલમાલિકોનું ધ્યાન ખેંચી તેમને યોગ્ય પગલાં લેવા પ્રેરશો.

(૩) દવા—કારીગરોને ઘરમાં સુવાવડ કે માંદગીના વખતમાં દવા વગેરેમાં ખર્ચ થાય છે. કોઈ વખતે મીલમાં કામ કરતાં અકસ્માત થાય તો તેનો ખર્ચ પણ ધણી વખતે તેમને જ માથે પડે છે. એ ખર્ચની રકમ પણ ઉપરના અંદાજમાં ગણી નથી.

(૪) લગ્ન-મરણ—કારીગરોને પોતાને ઘેર લગ્ન, વિવાહ કે મરણ હોય તે માટે, વાર તહેવારને દિવસે ધર્માદા તથા જમણુ માટે, અને સગાંવહાલાં કે નાતજાતમાં લગ્ન વગેરે પ્રસંગે રીત માટે જે ખર્ચ થાય તે ઉપરના અંદાજમાં આવી શકે. પરંતુ તે પણ ગણતરીમાં લેવાયો નથી.

(૫) વીમો—આ ખર્ચ ઉપરાંત દરેક કારીગરે પોતાના તથા પોતાના કુટુંબના હિતને માટે અકસ્માત તથા જીંદગીને

માટે વીમો ઉતરાવવો જ જોઈએ, અને એ વીમા માટે પ્રીમીયમ બરી શકે એટલી સગવડ તેને રહેવી જોઈએ.

(૬) કેળવણી—કારીગરોએ પોતાનાં છોકરાછોકરીઓને કેળવણી આપવી જોઈએ. કેટલાક કાસ્ટીગરો પોતાનાં છોકરાંને નિશાળે મોકલે છે, પરંતુ તેમની સંખ્યા બહુ નાનું છે. તેનો ખર્ચ પણ ઉપરના અંદાજમાં ગણ્યો નથી.

હવે આ વધારાની બાબતનો વિચાર ન કરીએ તોપણ ઉપરના અંદાજ પ્રમાણે નાના કુટુંબનો જુલાઈ મહિનાનો ખર્ચ રૂ. ૨૪ જેટલો ગણાય, જ્યારે તેની આવક તો મા. રૂ. ૨૨ જેટલી જ જણાવવામાં આવી છે. એટલે મોંઘવાઃ પહેલાં પણ તેનો નિભાવ મુશ્કેલીથી જ થતો હોવો જોઈએ.

પરંતુ આવાં નાનાં કુટુંબો તો કારીગરવર્ગમાં પ્રમાણુર થોડાં જ છે; અને ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણ સાધારણ રીતે તે છ થી સાત માણસનાં બનેલાં હોય છે એટલે એવાં કુટુંબનો શો ખર્ચ થાય તે જોવાની જરૂર છે.

સાળખાતાનો કારીગર—એ સાંચા ચલાવનાર—જા મુસલમાન. કુટુંબ માણસ ૬—૧ પુરુષ, ૨ સ્ત્રીઓ (તેમ ૧ ડોસી), ૩ છોકરાં—કમાનાર પુરુષ ૧.

માસિક ખર્ચ

ચોખા	૧૧	મણ	રૂ. ૪-૦-૦	} રૂપીય ૧૪-૧
દાળ	૦૧૧	મણ	રૂ. ૧-૧૨-૦	
ધઉં	૩	મણ	રૂ. ૬-૧૨-૦	
માંસ	૪	શેર	રૂ. ૦-૮-૦	
લાકડાં	૬	મણ	રૂ. ૧-૧૪-૦	

શાક રોજનું ૦)~૧૧	રૂ. ૨-૧૨-૦
તેલ-મસાલો	રૂ. ૧- ૪-૦
ધી, ગોળ, ખાંડ (ટાંકણું)	રૂ. ૧- ૮-૦
ચા-ફૂધ	રૂ. ૨- ૦-૦
ધુપેલ	રૂ. ૦- ૬-૦
સામુ	રૂ. ૦- ૪-૦
હળમત	રૂ. ૦- ૮-૦
પાન-ખીડી	રૂ. ૨- ૦-૦
બાકું	રૂ. ૨- ૦-૦
ખત્તી ૩ ખાટલી	રૂ. ૦- ૬-૦
<hr/>	
માસિક	રૂ. ૨૭-૧૪-૦
કપડાં લતાં મળીને	રૂ. ૬- ૦-૦
<hr/>	
કુદ્દે ખર્ચ	રૂ. ૩૩-૧૪-૦

આ અંદાજ ઉપરથી કારીગરોની વિટંબનાનો કાંઇક ખ્યાલ આવશે. પ્લેગ બોનસ (લગભગ ૫૦ થી ૭૦ ટકા જેટલું હોવાથી એ વખતે કારીગરની આવક રૂ. ૨૨ ને બદલે રૂ. ૩૩ થી ૩૭ જેટલી થઇ હતી) પહેલાં કારીગરને ૧૨ કલાકની મજૂરીથી પણ પોતાના કુટુંબના ગુજરાન માટે પૂરતું મળતું નહિ, અને પરિણામે તેને દેવું કરી દાણાવાળા તથા શાહુકારના આશ્રિત થઇ રહેવું પડતું.

હવે હાલની સ્થિતિ સમજવા કારીગરનો અત્યાચારો ખર્ચ શો છે તે તપાસીએ. તે માટેના અંદાજ જેવા પહેલાં તેમની જરૂરીયાતોની વસ્તુના ભાવમાં શા ફેરફાર થયા છે તે જોવાની જરૂર છે.

અનાજ	અનાજના તુલાઈ	લાવ	એપ્રિલ ૨૦ મોંઘવારી	ટકા
ધઉં	રૂ. ૧	શેર ૧૮	શેર ૧૦	૮૦
બાજરી	રૂ. ૧	શેર ૨૦	શેર ૧૦	૧૦૦
ચોખા	રૂ. ૧	શેર ૧૫	શેર ૧૦	૫૦
દાળ	રૂ. ૧	શેર ૧૭	શેર ૧૫	૧૩
માંસ	રૂ. ૦) =	શેર ૧	રૂ. ૦) =	શેર ૫૦
લાકડાં	રૂ. ૦) =	મણ ૧	રૂ. ૦) =	મણ ૧ ૬૦
તેલ	રૂ. ૦) =	શેર ૧	રૂ. ૦) =	શેર ૧ ૧૪
ગોળ	રૂ. ૦) =	શેર ૧	રૂ. ૦) =	શેર ૧ —
ધી	રૂ. ૧	શેર ૧૧ =	શેર ૧૧	૧૦
ખાંડ	રૂ. ૦) =	શેર ૧	રૂ. ૦) =	શેર —
દુધ	રૂ. ૦) =	શેર ૧	રૂ. ૦) =	શેર ૧ ૧૨
મીઠું	રૂ. ૦) =	શેર ૧	રૂ. ૦) =	શેર ૧ ૧૦૦
દીવેલ	રૂ. ૦) =	શેર ૧	રૂ. ૦) =	શેર ૧ ૨૩
કેરોસીન	રૂ. ૦) =	આટલી	રૂ. ૦) =	આટલી ૧ ૧૦૦

કાપડના લાવ

કાપડ	તુલાઈ	એપ્રિલ-૨૦ મોંઘવારી	ટકા
શેનો (પાટલુન માટે)	રૂ. ૦) = વાર ૧	રૂ. ૦) = વાર	૬૦
મલમલ (પહેરણ માટે)	રૂ. ૦) = વાર ૧	રૂ. ૦) = વાર	૪૦
ચેક (ખમીસ માટે)	રૂ. ૦) = વાર ૧	રૂ. ૦) = વાર	૫૦
ગંજીફરાક	રૂ. ૦) = નં ૧	રૂ. ૦) = નં ૧	૨૦
ટોપી	રૂ. ૦) = નં ૧	રૂ. ૦) = નં ૧	૧૦૦

ફેટો	રૂ. ૧૧- નં ૧ રૂ. ૧૧૧ નં. ૧	૪૦
છત્રી	રૂ. ૧) નં ૧ રૂ. ૧૧૧ નં. ૧	૩૩
સાક્ષા	રૂ. ૧) નં ૧ રૂ. ૧૧૧ નં. ૧	૫૦.
ઝોઢણાં	રૂ. ૦૧૧૧ નં ૧ રૂ. ૧૧ નં. ૧	૬૬
છીંટ (ધાધરા માટે)	રૂ. ૦૧૧ વાર ૧ રૂ. ૦૧૧	૩૩
નેનસુખ (પીસ્વાળ)	રૂ. ૩૧ તાકો રૂ. ૫ તાકો	૪૨.
છીંટ (ઇબ્બર)	રૂ. ૦૧૧ વાર રૂ. ૦૧૧ વાર	૬૭
બજાર (ચોળી માટે)	રૂ. ૦૧૦૧ વાર રૂ. ૦૧૧ વાર	૩૩
ઝોઢણી	રૂ. ૦૧૧ વાર રૂ. ૧ વાર	૬૦
છીંટ (ધાધરી માટે)	રૂ. ૦૧૧ વાર રૂ. ૧ વાર	૩૩

એ બાયો પ્રમાણે ઉપરને ધોરણે ચાર તથા છ માણસના કુટુંબનો ખર્ચ નીચે મુજબ થાય:

ચાર માણસનું કુટુંબ

માસિક ખર્ચ

વાર્ષિક ખર્ચ

ચોખા મણુ ૧ રૂ. ૪- ૦-૦	}	પાટલુન નં. ૪ રૂ. ૫- ૮-૦
દાળ મણુ ૦૧ રૂ. ૧- ૫-૦		૧ કોટ નં. ૩ રૂ. ૫- ૪-૦
ધઉં મણુ ૨ રૂ. ૮- ૦-૦		૧ પહેરણુ નં. ૪ રૂ. ૪- ૪-૦
માંસ શેર ૪ રૂ. ૦-૧૨-૦		૧ ખમીસ નં. ૨ રૂ. ૨- ૮-૦
લાકડાં મણુ ૪ રૂ. ૨- ૦-૦		ફેટો નં. ૧ રૂ. ૧-૧૨-૦
શાક રોજ ૦)~રૂ. ૧-૧૪-૦		મુટ બે. ૪ રૂ. ૧૨- ૦-૦
તેલ-મસાલો રૂ. ૧- ૦-૦		છત્રી નં. ૧ રૂ. ૧- ૮-૦
ધી, ગોળ,		ટોપી નં. ૧ રૂ. ૦- ૫-૦
ખાંડ રૂ. ૧- ૦-૦		સુરવાળ નં. ૪ રૂ. ૩- ૦-૦
ચા રૂ. ૨- ૦-૦		પહેરણુ નં. ૪ રૂ. ૩-૧૨-૦
દુધ રૂ. ૦- ૦-૦		કોટ નં. ૨ રૂ. ૩- ૦-૦

ધુપેલ	રૂ. ૦- ૩-૦	ઑઢણાં નં. ૩ રૂ. ૩-૧૨-૦
સાચુ	રૂ. ૦- ૪-૦	પીસ્વાજ નં. ૧ રૂ. ૬- ૦-૦
હજમત	રૂ. ૦- ૬-૦	
પાન-ખીડી	રૂ. ૧- ૮-૦	ઘજર નં. ૪ રૂ. ૫- ૦-૦
ભાડું	રૂ. ૨- ૦-૦	કુડતાં નં. ૪ રૂ. ૬- ૦-૦
ખત્તી	રૂ. ૦-૧૨-૦	જોડી રૂ. ૦- ૮-૦
		બંગડીયો રૂ. ૨- ૦-૦
		ઑઢણી નં. ૩ રૂ. ૩- ૦-૦

રૂ. ૨૭- ૦-૦

રૂ. ૬૯- ૧-૦

÷ ૧૨=માસિક

રૂ. ૫-૧૨-૧

રૂ. ૨૭-૦-૦+૫-૧૨-૧=કુલ માસિક ખર્ચ રૂ. ૩૨-૧૨-૧

૬ માણસના કુટુંબનું ખર્ચ

ચોખા ૧૧૧ મણ રૂ. ૬- ૦-૦	}	મથાલો રૂ. ૨-૧૨-૦
દાળ મણ ૦૧૧ રૂ. ૨- ૦-૦		તેલ રૂ. ૧- ૪-૦
ધકં ૩ મણ રૂ. ૧૨- ૦-૦		ધી, ગોળ,
માંસ ૪ શેર રૂ. ૦-૧૨-૦		ખાંડ રૂ. ૧- ૮-૦
લાકડાં ૬ મણ રૂ. ૩- ૦-૦		ચા રૂ. ૨- ૦-૦
શાક રોજ ૦)~૧૧		ધુપેલ રૂ. ૦- ૬-૦
સાચુ રૂ. ૦- ૪-૦		હજમત રૂ. ૦- ૮-૦
ખીડી પાન રૂ. ૨- ૦-૦		ભાડુ રૂ. ૦- ૨-૦
ખત્તી રૂ. ૦-૧૨-૦		

રૂ. ૩૭- ૨-૦

+ માસિક કપડાંલતાં રૂ. ૭- ૦-૦

= કુલ માસિક ખર્ચ રૂ. ૪૪- ૨-૦

એટલે ચાર માણસનો હાલ ખર્ચ રૂ. ૩૨ થાય અને છ નો રૂ. ૪૪ થાય; અને તેટલી આવક જો તેમને અપાવવી હોય તો તેમને જુલાઈના દર ઉપર ઓછામાં ઓછા પચાસ અને વધારેમાં વધારે સો ટકા મળવા જોઈએ.

૨. મીલો કેટલા ટકા આપી શકે?

ઉપરની હકીકત ઉપરથી જણાશે કે કારીગરોને તેમના ગુજરાનને માટે હાલના મોંઘવારીના સમયમાં જુલાઈ મહિનાના પગાર ઉપર ૫૦ ટકા જેટલો વધારો મળવો જોઈએ. એટલે જો જુલાઈ મહિનાની તેમની આવક રૂ. ૨૨ની ગણીએ તો હાલમાં તેમને ઓછામાં ઓછા રૂ. ૩૩ મળવા જોઈએ. પરંતુ આટલો વધારો મીલો આપી શકે કે નહિ એ પણ વિચારવાની જરૂર છે. કારણ કે જે ઉદ્યોગમાંથી કારીગરોને તેમની રોજી મળે છે એ ઉદ્યોગમાં કંઈ પણ કસ ન રહે એટલી મજૂરી તો કારીગરો ન જ માગી શકે. પરંતુ હાલના સમયમાં આ ૫૦ ટકાની માગણી કોઈ પણ રીતે વધારેપડતી નથી, એ નીચેની હકીકત ઉપરથી સમજાશે.

જુલાઈ મહિનામાં સુતરનો ભાવ રતલે બાર આના હતો અને તે સાથે વણાટનો ખર્ચ રતલે ૬ આના જેટલો હતો. એટલે રતલ સુતરનું કાપડ એક રૂપિયે બે આને તૈયાર થતું. એ કાપડની બજારકિંમત રતલે રૂ. ૧-૫-૦ હતી. એટલે મીલોને રતલે રૂ. ૦-૩-૦ નફો રહેતો; અને સાળ દીઠ ૧૦ રતલ સુતર હોઈ બે સાળ ઉપર તેમને રૂ. ૩-૩-૧૨-૦ જેટલો નફો મળતો. તે

અરસામાં પ્લેગને લઇને કારીગરોને ૫૦ થી ૭૦ ટકા જેટલો વધારો મળ્યો. એ વધારો રૂ. ૨૨ ઉપર ગણીએ તો રોજના ૬ આના જેટલો આવે છે. અને બે સાળ ઉપર નફો રૂ. ૩-૧૨-૦ જેટલો મળતો; એટલે ૬ આના આપતાં પણ રૂ. ૩-૬-૦ જેટલો નફો રહેતો.

મીલોને માટે આ સ્થિતિ આજે કાયમ છે એટલું જ નહિ, પણ તે ઘણી સુધરી છે. આજે સુતરનો ભાવ રતલે રૂ. ૧-૪-૦ છે અને વણાટનું ખર્ચ ૮ આના જેટલું આવે છે. એટલે રતલ સુતરનું કાપડ રૂ. ૧-૧૨-૦નું પડે છે. એ કાપડના બજારભાવ આજે રૂ. ૨-૪-૦ છે. એટલે મીલોને રતલે ૮ આના જેટલો નફો રહે છે. અને એક સાળનું રોજનું ઉત્પન્ન (production) ૧૦ રતલનું ગણીએ તો બે સાળ ઉપર રૂ. ૧૦ જેટલો નફો થાય છે. હવે બે પ્લેગના વખતમાં રૂ. ૩-૧૨-૦ના નફામાંથી કારીગરોને ૬ આનાનો વધારો આપવો પોસાયો તો હાલ રૂ. ૧૦માંથી ૬ આના આપવા ભારે પડે એમ કહી શકાય નહિ.

મીલોની હાલની સ્થિતિ બહુ સારી છે. તેનો એક પુરાવો તો કેટલાક મીલએજન્ટોએ પોતાના કમિશનના ધોરણમાં ફેરફાર કર્યો છે તેમાંથી મળી આવે છે. જુની રીત પ્રમાણે એજન્ટોને દર રતલે રૂ. ૦-૦-૩ કમિશન મળતું તેને બદલે હવે તેમણે ૩૦ ટકા કમિશન લેવા માંડ્યું છે. અને ગણતરી કરતાં તે પહેલાંના કરતાં ચાર ગણું આવે છે. કારણ કે એક સાલનું રોજનું ઉત્પન્ન

(production) ૧૬ રતલ ગણીયે તો પહેલાંના દર પ્રમાણે એજન્ટોને ૧૬ પૈસા એટલે ૪ આના મળે. પરંતુ ૩૫ ટકા પ્રમાણે ગણતાં ૧૬ રતલના રૂ. ૧-૧૨-૦ લેખે રૂ. ૨૮ થાય, અને તે ઉપર કમિશન લગભગ રૂ. ૧ જેટલું થાય. જે મીલોને હાલ અસાધારણ નફો નહિ હોત તો એજન્ટો આટલું કમિશન માગી શકત જ નહિ, અને શેરહોલ્ડરો આપવાની હા પણ પાડત નહિ.

ઉપરની હકીકત ઉપરથી ખાતરી થશે કે કારીગરોને મોંઘવારીને લીધે ઓછામાં ઓછા ૫૦ ટકા વધારાની જરૂર છે, અને મીલો જે સાળ દીઠ હાલ રોજ રૂ. ૧૦ રળે છે તે જોતાં તેમને આ વધારો આપવો ભારે પડે એમ નથી. તો પછી એમ પ્રશ્ન થશે કે ગાંધી સાહેબે માત્ર ૩૫ ટકા જ કેમ વાજખી ગણ્યા. એનો જવાબ માત્ર એટલો જ છે કે પહેલાં પંચનામાની એક શરત એવી હતી કે અમદાવાદના સાળખાતાના કારીગરોને મુંબઈની મીલોના કારીગરો કરતાં વધારે મળવું જોઈએ નહિ. અને મુંબઈની મીલો સંબંધી તપાસ કરતાં ચાર જુદી જુદી મીલો તરફથી તેમના કારીગરોને મળતા માસિક પગારના નીચલા આંકડા મળ્યા હતા.

- (૧) રૂ. ૩૨-૩-૦ થી રૂ. ૩૪-૮-૦
- (૨) રૂ. ૩૦ (ચાર દિવસ હકતાળ હતી.)
- (૩) રૂ. ૩૦ થી રૂ. ૪૪
- (૪) રૂ. ૪૨

આમાંથી ઓછામાં ઓછો આંકડો ત્રીસનો લેતાં પણ ચાળીસ ટકા વાજખી ગણી શકાય. પરંતુ મીલો ઉપર

વધારે બેળે ન પડી જાય એ વિચારથી ૩૫ ટકા જ નફા કરવામાં આવ્યા. અને તેમાંથી ૧ ટકા પણ ન્યાયની દૃષ્ટિએ એણે થઈ શકે નહિ એમ હું ખાતરીથી કહી શકું છું.

મજૂરોના પગારના વધારા માટેની તપાસના સંબંધમાં તો અત્યારે આટલી જ હકીકત રજૂ કરી શકું છું. પરંતુ આ ગાંધી સાહેબને પણ મોકલી છે; અને એમને જરૂર જણાશે તો તેઓ આમાં ઉમેરો કરશે.

સી.

શંકરલાલ બેલાલાઈ બેન્કરના

સવિનય વન્દેમાતરમ્

---

(૨)

મીલએજન્ડા તરફની હકીકત

આ મુકદ્દમામાં મળુરોની તરફેણની મિં ઍન્કરની સહીથી રજુ થયેલી હકીકત અમે વાંચી છે.

અમે એમ કહેવાની રજા લઇએ છીએ કે જ્યાં જ્યાં મિં ઍન્કરના હકીકતપત્રમાં પ્રોં ધ્રુવની સલાહ માગવામાં આવી છે તેમાં દર્શાવેલી બાબતો સિવાય બીજી હકીકત જણાવી છે ત્યાં ત્યાં તે અસ્થાને છે ને તેથી તે હકીકત ધ્યાનમાં લેવાવી જોઇએ નહિ. મિં ઍન્કરે આવો પ્રયાસ કર્યો છે તે જોઇ અમને ઘણી જ નવાઇ થાય છે. અને તેમાં તેમનો હેતુ લવાદને ભૂલાવો ખવડાવવાનો છે એમ અમારું ધારવું છે. આ પ્રયાસ અન્યાયભરેલો તેમજ કાયદા વિરુદ્ધ છે. આ મુકદ્દમામાં જે જે મુદ્દાઓ સલાહ માટે રજુ કરવામાં આવ્યા છે તે સંબંધે હકીકતપત્રમાં દર્શાવેલી બાબતોનો નીચે પ્રમાણે અમારો જવાબ છે:-

અ (૧) મિં ઍન્કરે દર્શાવેલી સર્વ હકીકત તદ્દન ખોટા સિદ્ધાંત પર રચાયેલી છે. સર્વ મીલો ભૂતદયા અને પરોપકારના હેતુથી ચલાવવામાં આવે છે, તેમજ તેમનો હેશ મૂઢીવાળાઓ તથા મળુરોની સ્થિતિ એક-સરખી કરવાનો છે, એવા સિદ્ધાંતો પર તેમની સર્વ દલીલો રચાયેલી છે. અમે જણાવવાની રજા લઇએ છીએ કે આ સિદ્ધાંતો તદ્દન ખોટા છે. વાસ્તવિકરીતે જોતાં મીલો ખાનગી માલિકીની મિલકત છે. તેમને ચલાવવાનો મૂળ અને

ખરો હેતુ નફો મેળવવાનો છે. આ હેતુ ધ્યાનમાં રાખીને જ તેમાં મજુરો રોકવામાં આવે છે. અને તેથી, મજુરોની રોકવાનું 'કાર્ય' તથા તેમને કેવી શરતે રોકવા તે, મજુરોની પ્રવીણતાને લક્ષમાં લીધા બાદ, રક્ત ખર્ચ અને છત (Supply and Demand) ના ધોરણથી જ નક્કી કરવામાં આવે છે, અને તેમજ થવું જોઈએ. આખા જગતમાં બધે ઠેકાણે આ ધોરણસર કાર્ય થાય છે એમ કહેવાની અમે રજા લઈએ છીએ. અમારા જાણુવા મુજબ કોઈપણ ઠેકાણે મૂડીવાળાઓ તથા મજુરવર્ગનો પરસ્પર સંબંધ મિ. ઍન્કરના હકીકતપત્રમાં જણાવેલી પદ્ધતિસર નક્કી થયો નથી; અને તેમ ન થવામાં સ્પષ્ટરીતે હાપણ રહેલું છે. તેમણે બતાવેલી પદ્ધતિનું સ્વરૂપ જ અસંભવિત, અસાધ્ય અને સ્વપ્નતુલ્ય છે. તે થોડેઘણે અંશે 'યુટોપીયા' જે માટે છે. તે આ જગતમાં, આ દેશ કે આ શહેરને માટે વ્યાવહારિક નથી.

(૨) વળી આ હકીકતપત્ર નિરાશાજનકરીતે ખોટા તર્ક પર રચાયેલું છે. દાખલા તરીકે:—

૧ એજન્ટોના કમિશનમાં વધારો

સૌ કોઈ જાણે છે કે અમદાવાદ શહેરમાં મીલના કાર્ય-વાહકોને તથા એજન્ટોને પદ્ધતિસર કમિશન મળે છે. એક પદ્ધતિ પ્રમાણે તૈયાર થયેલા દર પાઉન્ડે ત્રણ પાઇ પ્રમાણે કમિશન આપવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિ ઘણે ઠેકાણે ચાલે છે. બીજી પદ્ધતિ પ્રમાણે વેચાણ થયેલા માલની કિંમત પર સેંકડે ૩ થી ૪ ટકા કમિશન મળે છે. ખરું જોતાં આ બન્ને

પદ્ધતિસર પહેલાં ઘણી સારી રીતે કામ ચાલ્યું હતું. કારણ કે હિસાબે તે બે રીતે મળતા કમિશનમાં ઘણો જ થોડો તફાવત રહેતો. આગલા વર્ષોમાં તો આ બંને રીતે એક જ રકમ કમિશન તરીકે મળતી હતી. પણ લડાઈની શરૂઆત પછી બારીક કાપડ તૈયાર કરવાની જરૂર પડવાને લીધે, તેમજ ભાવો વધી જવાને લીધે પાઉન્ડના હિસાબથી એજન્ટોનું કમિશન ઓછું ને ઓછું થવા લાગ્યું અને તે સાથે શેર ભરાવનારાઓને નફો વધારે મળવા લાગ્યો. આથી એજન્ટો નુકસાનમાં આવી પડ્યા. આ કારણને લીધે બીજી પદ્ધતિસર કમિશન આપવાનો ધારો થયો. તેમ છતાં ઓછું કે વધુ કમિશન આપવાની સત્તા શેર ધરાવનારાઓની છે. કારણકે તેમ ક્યારેય તેમના જ નફામાં વધઘટ થાય છે. તે મુદ્દો ચાલુ પ્રશ્નને લાગતો વળગતો નથી.

૨ મજબૂરોને માટે નિશાળો, દવાખાનાં, રાતની કલણો, વીમા ફન્ડો વગેરે પુરાં પાડવાની જરૂર સંબંધે.

આ સર્વ સગવડો ઘણી જ સારી છે. પરંતુ તેને વ્યાવહારિક સ્વરૂપમાં મુકી શકાય કે નહિ તે જોવાનું છે. આ સગવડો ધનવાન તેમજ વચલા વર્ગોના લોકોને પણ મળતી નથી. મીલમજબૂરોને માટે તો તેઓ નવાઈની ચીજો જેવી છે. વળી આમાંની ઘણી બાબતો પર સરકાર અને મ્યુનિસિપાલિટીનું જ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર છે; કારણકે તેઓ જ તે સંબંધી કાંઈ પણ કાર્ય કરી શકે એમ છે. ચાલુ મુદ્દામાં આ સગવડો પર ભાર દેવો એ અન્યાયભરેલું તેમજ અવાસ્તવિક છે. આને માટે સુંદર શરૂઆત અને વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તો આવા પ્રશ્નોને જલદીથી કામમાં લેવા

કરતાં વધારે આવકારદાયક કાર્ય અમને ખીજું કોઈપણ જણાતું નથી; અને એવી સ્થિતિમાં તેને માટે જોઈતા ખર્ચ તથા નાણાંમાં અમારો યોગ્ય ભાગ અમે પુરેપુરી ખુશીથી આપીશું.

૩ પ્લેગને લીધે આપવામાં આવેલો વધારો

આ વધારો ખાસ અમુક વખતને માટે જ આપવામાં આવ્યો હતો. હવે પ્લેગ જતો રહ્યો છે એટલે ગમે તે વખતમાં તેના પર ભાર મુકવો તે અયોગ્ય જ કહેવાય.

૪ મુંબઈના મજુરો તથા તેમને મળતી રોજની સાથે સરખામણી.

આ સરખામણીમાં નીચેની બાબતો સંબંધી વિચાર કરવામાં આવેલો નહિ હોવાથી તે તદ્દન ભૂલભરેલી છે:—

(૧) મુંબઈમાં ઘરભાડાં સુધ્ધાં સર્વ ખર્ચ વધારે છે.

(૨) ત્યાંના મજુરો વધારે હોશીયાર અને પ્રવીણ છે.

(૩) આ કારણને લીધે મુંબાઈની મીલોમાં વધારે સુંદર અને ખૂબીવાળાં વણાટકામ તૈયાર થઈ શકે છે.

(૪) મુંબાઈના મજુરો ઘણુંખરું એકજ જગાએ કામને માટે કામ કરે છે.

(૫) ત્યાં જો નોટિસ આપ્યા વગર કે રજા લીધા વગર કોઈપણ મજુર કામ પરથી જતો રહે તો તેનો પગાર આપવામાં આવતો નથી. (અમદાવાદમાં હર હમેશ નોટિસ આપવાનો રિવાજ છે.)

આવા મોટા તથાવત સંબંધી વિચાર કર્યા વગર સરખામણી કરવાથી ભૂલ થવાનો સંભવ છે. તે ન્યાયવિરુદ્ધ તથા અવાસ્તવિક છે. વળી પ્રગતિમય મુંબઈમાં પણ વીમાઈડ, રાતની કલખો વગેરેનો હળુ સુધી અભાવ જ છે.

વળી આ ઉપરની સરખામણીમાં મુંબાઈસરકાર તેમજ રેલવે કંપનીઓએ પોતાના નોકરોના પગાર વધાર્યા છે તે હકીકત પર ધ્યાન રાખવામાં આવ્યું નથી.

જ મિ. ઍન્ડરના હકીકતપત્રના બાકી રહેલા ભાગમાં મળુરો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવવી જોઈએ તે મુદ્દાને આધારે તેમનો પક્ષ સખળ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ અહીં પણ કેટલીક બાબતો ખોટી રીતે મુકવામાં આવી છે.

૧ અમે તેમાંની નીચેની બાબતો ખરી ન હોવા સંબંધે ખાત્રી ધરાવીએ છીએ.

(અ) સાધારણ મળુરના કુટુંબમાં એક પુરુષ, તેની સ્ત્રી અને ત્રણ ચાર છોકરાં હોય છે.

અમે પુરેપુરી તપાસ કરીને એ નિર્ણય પર આવ્યા છીએ કે સાધારણ મળુરના કુટુંબમાં માળાપ ઉપરાંત ઘણેખરે ઠેકાણે એક જ છોકરું હોય છે, અને ઘણે જ થોડે ઠેકાણે બે હોય છે. આમ હોવાથી તેમની ગણતરી ખોટી ઇબારત પર રચાઈ છે.

(બ) આખા કુટુંબનું પોષણ એકલો પુરુષ જ કરે છે.

આ સંબંધે પણ સર્વ કોઈ જાણે છે કે ઘણેખરે ઠેકાણે છોકરાઓ કામ કરતા હોય છે. આમ હોવાથી આ બાબત પર ભાર મુકવાની જરૂર નથી. મીલોમાં ઘણાં છોકરાં કામે લાગે છે તે દેખીતું છે. વળી કોઈ કોઈ ઠેકાણે તો સ્ત્રીઓ પણ કામ કરે છે. આમ હોવાથી મીલ-

મજુરોના કુટુંબની કમાઈ ઘણી જ વધારે છે તે મનમાં રાખવું જોઈએ.

(ક) માસિક ખર્ચનો આંકડો પણ ઘણો જ વધારે દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

(ઢ) મજુરોને ગળ ઉપરાંત ઘણું જ કામ કરવું પડે છે.

આ હકીકત પણ તદ્દન ખોટી છે. કોઈ પણ મીલમાં જઈને જોવાથી માલુમ પડશે કે ખાંડી પીવાના તથા પાણીના ઓરડામાં, તેમજ મીલના કમ્પાઉન્ડમાં ઘણા મજુરો વખત ગુમાવતા અને બટકતા જ હશે. અમારો મત એ થયો છે કે જો તેઓ પોતાના કામ પર એક ચિત્ત રાખતા હોય તો તેમને જે મજે તેના કરતાં તેમની ઉપરની ટેવોને લીધે તેમને ઘણું જ ઓછું મજે છે; એટલું જ નહિ પણ તેને લીધે મીલોને પણ ઘણી રીતે નુકસાન થાય છે. દાખલા તરીકે માલ ઓછો તૈયાર થાય છે, અને ધરાકો અને સાળો ઘણી વખત બંધ કરવાની જરૂર પડે છે. આગસ રાખવાની મજુરોની આવી ટેવ દૂર થાય એ ખાસ ઇચ્છવાયોગ્ય છે. અમે વારંવાર તેમાં સુધારો કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, પણ તે નિષ્ફળ ગયો છે. મજુરવર્ગના મિત્રો હકીકત રજૂ કરે તેમજ સહાનુભૂતિ દર્શાવે તેથી જે લાભ મજે તેના કરતાં જો તેઓ કામ પર વધારે લક્ષ રાખે તો પોતાની મેજે તેઓ ઘણું જ વધારે કમાય અને તેમની સ્થિતિ સુધરે, એટલું જ નહિ પણ મીલોને પણ બારે નફો મજે. આથી મજુરવર્ગ તેમજ

મૂઢીવાળા બનતેને પરસ્પર લાભ થાય. આ બાબતમાં આપણા મનુરીયાત લોકોએ તેમના મુંબઘના ભાઈઓનું અનુકરણ કરવું ઘટે છે.

(ઈ) બીજી ધ્યાનમાં રાખવા જેવી બાબત એ છે કે મનુરો વારંવાર નોકરી બદલે છે. મીલોની બદલીનું પત્રક જોતાં જણાઈ આવશે કે તેઓ સ્થિર રહી શકતા નથી. આને લીધે અમને તેમજ મીલોને ઘણું જ નુકસાન થાય છે.

(ફ) આ બાબતમાં કેલિકો મીલમાં તૈયાર થયેલા માલનું પત્રક જોવા અમે વિનયપૂર્વક વિનંતિ કરીએ છીએ. તેમાંથી સ્પષ્ટ દીસી આવે છે કે પ્લેગનો વધારો તથા વધારે પગાર આપવાથી પણ મીલની કમાણીમાં કંઈ સારો વધારો થયો નથી; બલકે તે ઘણી જ ઓછી થઈ ગઈ છે. મનુરોને વધારે કમાવાની જે તકો આપવામાં આવી છે તેનું પરિણામ એ થયું છે કે માલ ઓછો તૈયાર થયો છે; અને આમ હોવાથી અમને આને અંગે લાભ થવાને બદલે નકામું ઘણું જ નુકસાન થયું છે. તે જ પત્રક પરથી બીજી બાબત એ જણાઈ આવશે કે જે વધારો મનુરવર્ગ હમણાં માગે છે તે તેમજ તેથી વધારે તેઓ મેળવી શક્યા હોત, પરંતુ તેમને આપવામાં આવેલી તકોના પણ તેમણે લાભ લીધો નથી. અમે આનું કારણ એમ સમજીએ છીએ કે મનુરોની ટેવો અને રીતભાત આગસ વગેરેથી બરેલી છે. તેમને અમુક કમાઈ મળે તેમજ અમુક સગવડો મળે એથી તેઓ સતોષ માને છે, અને મહોરમ વગેરે તહેવારોના દિવસો સિવાય બીજી બધી વખતે વધારો મેળ-

વવાની તેમને જે તક આપવામાં આવે છે તેનો તેઓ લાભ લેતા નથી. આ સંબંધે મળુરોની કામ કરવાની રીત જોઈને અધાયલો અમારો દઢ મત એ છે કે અમદાવાદમાં વધારે મળુરી આપવાથી તે લોકોની ખરેખરી માસિક આવકમાં બારે વધારો થતો નથી. અને અમારી સૂચના એ છે કે આ બાબતમાં મળુરોની ટેવો સુધારવાની ખાસ આવશ્યકતા છે.

(૨) ઉપર બતાવેલી હકીકતપરથી એ તો સ્પષ્ટ છે કે મિં બેન્કરના હકીકતપત્રની ખાસ વિચાર કરવા જેવી હવે ઘણી થોડી બાબત રહી છે. હિન્દી જનસમાજના સર્વ ભાગોની તેમજ મળુરવર્ગોની સ્થિતિ સુધારવાની તેમજ સારી કરવાની ખાસ જરૂર છે. મિં બેન્કરના વિચારને અમે પણ મળતા થઈએ છીએ. આ કામ ઘણું જ વહેલું થાય તે પણ અમે કમ્બુલ કરીએ છીએ, પણ માણસો અને રિવાજ મિં બેન્કર ધારે છે તેટલા થોડા સમયમાં પુરેપુરા સુધરી શકે નહિ. યુટોપીયા એક દિવસ, વર્ષ કે પેઢીમાં જ અસ્તિત્વમાં આવી શકે નહિ. મિં બેન્કરે મળુરોને માટે જે વધારાની માગણી કરી છે તે વધારો જો તેઓ જાતે મહેનત કરે અને તેઓ વધારે નિયમિત અને ઓછા આગસુ થાય તો તેમને મળી શકે તેમ છે. આ ઉપાય તેમના પોતાના હાથમાં છે. દયાની લાગણીને અંગે સારી રીતે કે હમેશને માટે તે લાભ તેમને મળી શકે તેમ નથી. તેઓ પોતાની લાયકાત અને ઉદ્યોગને અંગે જ વધારે સારી કમાઈ કરી શકશે. આ સંબંધે અમે એમ જણાવવાની રજા લઈએ છીએ કે મિં બેન્કર અને તેમના

મિત્રો મનુરોને જે જે ખોટી ટવો પડી છે તે વિષે તેમને પુરેપુરી રીતે સમજાવવામાં પોતાના ઉત્સાહનો ઉપયોગ કરશે તો ઘણો જ લાભ થશે. આમ કરવાથી જે લોકોનો પક્ષ તેમણે લીધો છે તેમને પણ તેઓ અનહદ લાભ આપી શકશે.

(૩) અમે લવાદ સાહેબનું ધ્યાન એ બાબત પર ખેંચવાની રજા લઇએ છીએ કે ચુકાદાને અંગે જે વધારો આપવાનું ઠરાવવામાં આવે તે જ્યાં સુધી હાલના સંજોગો ચાલુ રહે ત્યાં સુધી જ અમલમાં મુકવામાં આવે. હમણાં મોંઘવારી છે એ તો ખરું, પણ તેનું દારણ હાલની લડાઇ છે. સારાં વર્ષો આગ્રેથી તેમજ લડાઇ બંધ થયેથી આ મોંઘવારી નાશ પામવાની; અને તેની સાથે મીલોમાં હમણાં મળતો નફો પણ ઘણો જ ઓછો થઈ જવાનો. વધુ કરોને લીધે, તેમજ ઘણા જ જોરથી ફરી ચાલુ થવાની લેન્ડે-શાયર સાથેની હરીફાઈને લીધે મીલો દેફાડી સ્થિતિમાં આવી જવાનો ઘણા સંભવ છે. આ બે કારણોને લીધે મીલઉદ્યોગ પર શી અસર થશે તે વિષે અત્યારે તર્ક નકામો છે; પરંતુ હાલના જેટલો નફો આગળ ઉપર નહિ મળે તે પહેલેથી જ સમજવું વધારે લાભકારક છે. બંગાળના ભાગલાનાં ઉત્તમ વર્ષોમાં મીલોમાં ઇ. સ. ૧૯૦૦ થી ૧૯૦૯ સુધી ઘણો સારો નફો મળ્યો હતો. પરંતુ ઇ. સ. ૧૯૦૯ થી તે લડાઈની શરૂઆત થઈ ત્યાં સુધી મીલોને ઘણા જ બારીક સમયમાંથી પસાર થવું પડ્યું. તે વખતે કેટલી મીલો ખરેખર ફડચામાં ગઈ હતી. એટલા માટે અમે

ખરા અંતઃકરણથી એમ આશા રાખીયે છીયે કે મુડીવાળાના અને મનુરવર્ગના સર્વ મિત્રો આવી સંબંધિત (અને ખરે-ખરી) હકીકતનો પુરેપુરી સંભાળપૂર્વક વિચાર કરશે.

ક હવે મનુરોને શો વધારો આપવો જોઈએ એ પ્રશ્નનો જ વિચાર કરવાનું રહ્યું. રેફરન્સમાં તેઓ ૩૫ ટકા વધારાની માગણી કરે છે. અમે ૨૦ ટકા વધારે આપી શક્યા છીયે. ઉપર દર્શાવેલ સર્વ સંજોગોમાં અને નજીદીકના અવિધ્યના સમય વિષે ધ્યાનપૂર્વક વિચાર કર્યા પછી અમે જે વધારો આપ્યો છે તે યોગ્ય છે, એમ જણાવવાની રજા લઈએ છીયે. ખર્ચ જેતાં તે જોઈએ તે કરતાં વધારે છે, છતાં પણ અમે હાલના ખારીક સમયને લીધે વધારો આપવાનું વાજબી ધાર્યું છે. અમદાવાદમાં પ્લેગ આવ્યો ન હોત તો મનુરવર્ગ આ વધારાથી સંતોષ પામ્યો હોત એમ અમારું માનવું છે. હાલ તો અમદાવાદમાં પ્લેગ છે જ નહિ, અને તેથી જે સંજોગોના વિચારોને પરિણામે તેમને પ્લેગનો વધારો આપવામાં આવ્યો તે વિષે ચાલુ પ્રશ્નમાં કંઈ પણ કહેવું જોઈએ નહિ. મનુરો જે વધારે ઉદ્યોગી થાય અને વારંવાર નોકરી બદલવાની તેમની ટેવ મુકી દઈ તેઓ એક જ ઠેકાણે સ્થિર રહે તો વધારે નહિ તો હાલ જે વધારો તેઓ માગે છે તેટલો તેઓ જાતે હસ્તગત કરી શકે. તેઓ જે વધારે કામ કરે તો વધારે પગાર આપવાને અમે ધણા જ ખુશી થઈશું. તેમના હાલના મિત્રો તેમને જે સર્વ લાભો કરી આપે તેના કરતાં વધારે લાભ તેમનો પોતાનો ઉદ્યોગ જ તેમને અને અમને કરી આપશે.

આ ઉપરથી અમે જે વધારો આપવાનું કહીએ છીએ તે ન્યાયપુરઃસર છે, એમ કહેવાની અમે છેવટે રજા લખ્યે છીએ.

ગોરધનદાસ ઇ. પટેલ
પેસ્તનશા ન. વકીલ
જેઘન્ટ ઑનરરી સેક્રેટરીઓ,
મીલ એજન્ટોનું ગ્રૂપ.

---

(૩)

પંચનો નિર્ણય

ગયા શીયાળામાં અમદાવાદના મીલમાલિકોના ‘ઝૂપ’ અને કાપડ વણનાર કારીગરો વચ્ચે કારીગરોના પગારના દરના સંબંધમાં વાંધો પડેલો, અને તેને પરિણામે હડતાળ અને ‘લોકઆઉટ’-બહાર તાળા-ની ખેદકારક સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ હતી. તેનો અન્ત તા. ૨૦ મી માર્ચ ૧૯૧૮ ને દિને બંને પક્ષ તરફથી મને પંચનું કામ સોંપાઈને આવ્યો. તે પછી પંચના કામની શરૂઆત થઈ. પોતાની હકીકત લખી રજુ કરવાની મેં બંને પક્ષ પાસે માગણી કરી. તે પ્રમાણે અનિવાર્ય અડચણોને લીધે મીલમાલિકોના ‘ઝૂપ’ તરફની હકીકત ત્રણ માસની અંદર મને મળી નહિ. એક પક્ષની હકીકતથી સંતોષ પામીને ચુકાદો કરવો એ મને વાજબી લાગ્યું નહિ, અને તેથી પંચનો અધિકાર સમાપ્ત કરી, બંને પક્ષે માંહોમાંહે મળીને સમજુતી કરવી, અને તેમાં બંને પક્ષના મિત્ર તરીકે મારી મદદની જરૂર હોય તો તે આપવા હું રાજી છું, એમ મેં જણાવ્યું. પણ બંને પક્ષ તરફથી એમ જણાવવામાં આવ્યું કે એ બની શકે તેમ નથી, અને પંચના કામની મુદત વધારવા તેઓ એકમત થયેલા છે. તેથી મેં પંચનું કામ જારી રાખ્યું. તા. ૨૮ મી જુનને મીલમાલિકોના ‘ઝૂપ’ તરફની હકીકત મને મળી. તેમાંથી કેટલાક અગત્યના પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયા, તેનો ખુલાસો મેં બંને પક્ષ પાસે માગ્યો હતો. તા. ૩ જુલાઈ સુધીમાં

કારીગર પક્ષ તરફથી એ સંબંધમાં કંઈ લખાઈ આવ્યું નથી. મોટે ભાગે તો જે ખુલાસા તથા હકીકતની મારે જરૂર હતી તે મીલમાલિકોને પુરી પાડવાની હતી, અને તેઓ તરફથી એક ‘ખાનગી’ સુચના સાથે થોડીક હકીકત રજૂ કરવામાં આવી છે. પણ તેનાથી મેં પુછેલા સર્વ પ્રશ્નોનો ઉત્તર થતો નથી, અને જેટલાનો થાય છે તેટલાનો પણ અપૂર્ણ રૂપમાં થાય છે; અને કેટલીક હકીકતો તો ધણી મીલોમાંથી મેળવીને પુરી પાડવામાં આવે તો જ તેનો ઉપયોગ થઈ શકે એમ છે. પરંતુ તે હકીકત અત્યારે ભેગી કરવી શક્ય નથી, એમ તેઓ તરફથી જણાવવામાં આવે છે. આ સ્થિતિમાં હું બંને પક્ષ વચ્ચેની તકરારમાં વાસ્તવિક ન્યાય શો છે એના નિર્ણય ઉપર આવી શકતો નથી. પણ મીલમાલિકો અત્યારે હવે વિશેષ હકીકત આપી શકે એમ નથી, અને ગરીબ કારીગરોને પંચનો નિર્ણય સત્વર મળવો જોઈએ એ ઇચ્છ છે, તેથી મારે વ્યવહારૂ ન્યાય યાને ચુકાદા ઉપર આવવું પડે છે. પંચના ઠરાવની વાટ ન જોતાં કુદરતના બળે મીલમાલિકો અને કારીગરો વચ્ચે પ્રસ્તુત પ્રશ્નના સંબંધમાં જે વાસ્તવિક સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરી દીધી છે તેમાંથી મને એ વ્યવહારૂ ન્યાય કરવાનું ધોરણ મળી આવે છે. પક્ષકારો તરફથી મળેલી હકીકત ઉપરથી મારા જણવામાં આવે છે કે અત્યારે ધણીખરી મીલોમાં ૩૫ ટકાનો વધારો અપાઈ ચુક્યો છે, અને કેટલીકમાં તો એ વધારો ૫૦ ટકા સુધી પણ પહોંચ્યો છે. તો તકરારને લગતા બાકીના વખતને માટે ૩૫ ટકા વધારો આપવો ઘટારત છે. તેથી હું પંચ તરીકે મને મળેલા અધિકારથી જાહેર કરું

છું કે મીલમાલિકોએ કારીગરોને તકરારને લગતા બાકીના વખતના પગારમાં ૩૫ ટકા વધારો આપવો, એટલે કે રજા ટકા આપતાં બાકી રહેલી રકમ તેઓએ કારીગરોને આપવી.

છેવટે, બન્ને પક્ષે પરસ્પર સહનશીલતા અને શાન્તિથી કામ કર્યું છે અને પંચના નિર્ણયમાં વિલંબ થયો તે દરમિયાન બન્ને પક્ષે માંહોમાંહે સમજીને મીલનું કામ ચાલતું રાખ્યું છે એ સંતોષની વાત અત્રે નોંધું છું. આશા રાખું છું કે ઉભય પક્ષ વચ્ચે સંપથી કામ ચાલ્યાં કરશે.

તા. ૧૦-૮-૧૯૧૮.

આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ

---

(૪)

પાતાના ઉપવાસ વિષે ગાંધીજીનો ખુલાસો

મને લાગે છે કે મારે મારા છેલ્લા ઉપવાસ વિષે પ્રજા આગળ ખુલાસો કરવો જોઈએ. કેટલાક મિત્રો માફ આ પગલું નાદાનીબરેલું લેખે છે, બીજાઓ નામદાંધવાળું માને છે અને બીજા કેટલાકો વળી તેથી પણ વધારે ખરાબ ગણે છે. પરંતુ હું તો એમ માનું છું કે જો મેં આ પગલું લીધું ન હોત તો હું મારા કર્તાને અને હાથધરેલા કાર્યને બેવડા થયો હોત.

એકાદ માસ ઉપર હું મુંબઈ ગયો હતો. તે વખતે મને એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે મરઝીને વખતે જે બોનસ અમદાવાદના મીલમજૂરોને આપવામાં આવતું હતું તે જો અપાતું બંધ કરવામાં આવે તો તેઓ હડતાલ પાડે અને ધીંગામસ્તી કરે એવી વધી છે. મને વચ્ચે પડવા કહેવામાં આવ્યું, અને હું તેમ કરવા કમુલ થયો.

મજૂરોને ગયા ઑગસ્ટ માસથી મરઝીને લીધે ૭૦ ટકા જેટલું બોનસ મળતું હતું. તે બોનસ બંધ કરવાના પ્રયત્નથી મજૂરોમાં ભારે અસંતોષ ફેલાયો. મીલમાલિકોએ લગભગ છેલ્લી ઘડીએ, મરઝીને લઈ અપાતા બોનસને બદલે, ઘણી મોંઘવારીને સળબે તેઓની મજૂરીમાં વીસ ટકાનો વધારો કરી આપવા જણાવ્યું. પરંતુ તેથી મજૂરો સંતોષ ન પામ્યા. વાત પંચ ઉપર મુકવામાં આવી અને સરપંચ તરીકે અમદાવાદના કલેક્ટર મિં. ચેટ્ટરીજી નીમાયા.

છતાં કેટલીક મીલના મળુરોએ હડતાલ પાડી. માલિકોએ વિચાર્યું કે મળુરોએ આમ યોગ્ય કારણ વિના કર્યું છે, એટલે તેઓ પંચમાંથી ખસી ગયા, અને 'લોકઆક્રુટ' જાહેર કર્યો. તેઓએ એમ પણ નક્કી કર્યું કે જે વીસ ટકાનો વધારો તેઓએ આપવા જાહેર કર્યો હતો તે કમુલ્લી લેવાની સ્થિતિમાં મળુરો થાણીને આવી ન પડે ત્યાં સુધી 'લોકઆક્રુટ' ચાલુ રાખવો. ભાઈ શંકરલાલ ઝંકર, ભાઈ વલ્લભભાઈ પટેલ અને હું મળુરો તરફથી પંચમાં નીમાયા હતા. અમે જોયું કે જો અમે તાબડોતોબ અને મક્કમતાથી કંઈ પણ પગલું નહિ લઈએ તો મળુરોને હેઠા પાડવામાં આવશે. એટલે અમે વધારા વિષે તપાસ કરવી શરૂ કરી. અમે મીલમાલિકોની મદદ મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તેઓએ અમને તે ન જ આપી. તેઓના મનમાં મીલમળુરોના સંપત્તિ હંકારે એવું મીલ-માલિકોનું સંયુક્ત બળ યોજવાની એક જ વાત રમતી હતી. એક રીતે જોતાં, અમારી તપાસ એકતરફી હતી. છતાં અમે મીલમાલિકોનો પક્ષ વિચારવાનો પ્રયત્ન કર્યો, અને એવા દરાવ હિપર આવ્યા કે ૩૫ ટકાનો વધારો વાજખી લેખી શકાય. મીલમળુરોને અમારો આ આંકડો જણાવ્યો તે પહેલાં અમે મીલમાલિકોને અમારી તપાસનું પરિણામ બતાવ્યું અને સાથે એમ પણ કહ્યું કે જો તેઓ ક્યાંય ભૂલ દેખાડશે તો અમે તે સુધારી લેવા તૈયાર છીએ. પરંતુ તેઓએ અમારી સાથે સલાહ ન જ ઇચ્છી. તેઓએ જવાબ વાળ્યો, અને તેમાં જણાવ્યું કે સરકાર અને મુંબઈના શેઠીયાઓ તરફથી અપાતો દર અમારા નક્કી

કરેલા દર કરતાં ઘણા ઓછા છે. મને લાગ્યું કે તેઓના જવાબમાં આ વાત વધારેપડતી હતી, અને એક જગી સભામાં મેં જાહેર કર્યું કે મીલમજુરો ૩૫ ટકાનો વધારો કમ્પુલ કરશે. આ ખીના ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે મજુરોને મરફીના કારણથી તેઓની મજુરી ઉપર ૭૦ ટકાનો વધારો મળતો હતો, અને તેઓએ પોતાનો ઇરાદો જાહેર કર્યો હતો કે મોંઘવારી વધતી હોવાથી તેઓ ૫૦ ટકાથી ઓછો વધારો કમ્પુલ નહિ કરે. પરંતુ તેઓને પોતાના ૫૦ ટકાની અને મીલમાલિકોના ૨૦ ટકાની વચ્ચેનો દર સ્વીકારવા કહેવામાં આવ્યું. (વચ્ચે દર લેવાનું નક્કી થયું એ કેવળ અકસ્માત જ હતો.) સભા કેટલોક બડબડાટ કર્યા પછી ૩૫ ટકાનો વધારો લેવા કમ્પુલ થયું; અને તેની સાથે એમ માની લેવામાં જ આવ્યું હતું કે જે ઘડીએ મીલમાલિકો લવાદત મારફત રૂડ્યો કરવા કમ્પુલ થાય તે જ ઘડીએ મજુરો પણ તેમજ કરે. ત્યાર પછી દરરોજ હજારો માણસ ગામની બહાર એક ઝાડની છાયા હેઠળ ભેગા થતા. તેઓમાંથી કેટલાક તો બહુ દૂરથી ચાલીને આવતા, અને ખરા દિલથી ઇશ્વરના સોગંદ ખાઈને ૩૫ ટકાથી જરાપણ ઓછું ન લેવાનો પોતાનો ઈરાવ પાકો કરતા. પૈસાની મદદ તેઓને આપવામાં આવતી ન હતી. આ તો સમજી શકાય એવું છે કે આવી સ્થિતિમાં તેઓમાંથી ઘણાને બૂખમરાની પીડા વેઠવી પડે, અને જ્યાં સુધી તેઓ બેકાર હતા ત્યાં સુધી તેઓને કોઈ ધારે પણ નહિ. ખીજી તરફ, અમે તેઓના મદદગાર એવા ઈરાવ ઉપર આવ્યા કે તેઓમાંથી તાકાતવાળા રોટલો

ક્રમાવા તૈયાર ન થાય, અને અમે જાહેર શાળા ઉધરાવી તેનો ઉપયોગ તેઓને ખવરાવવામાં કરીએ, તો અમે તેઓને ખરાબ જ કરીએ. જે લોકોએ સંચા ઉપર કામ કર્યું હતું તે લોકોને રેતી કે ઘાંટની ટોપલી ઉપાડવા સમજાવવું બહુ કઠણ હતું. તેઓ તે કામ કરવા જતા, પણ ધણી નાખુશીથી. મીલમાલિકોએ પણ પોતાનાં હૈયાં કઠણ કર્યાં. તેઓએ પણ વીસ ટકાથી વધારે ન આપવાનો ઠરાવ કર્યો હતો, અને મજૂરોને તાબે થઈ જવા સમજાવી લાવવા જામુસો નીમ્યા હતા. લોકઆઉટની શરૂઆતમાં જ અમે કામ ન કરનારને મદદ કરવા ના પાડી હતી, પરંતુ તેની જ સાથે અમે તેઓને ખાત્રી આપી હતી કે તેઓને ખોરાક અને કપડાં પૂરાં પાડ્યા પછી જ અમે પોતે ખાશું અને પહેરશું. આ પ્રમાણે ૨૨ દિવસ પસાર થયા. જૂખમરાની અને મીલમાલિકોના જામુસોની અસર થવા લાગી. આસુરી ભાવ તેઓના કાન ફૂંકવા લાગ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે જગતમાં ઇશ્વર જેવું કંઈ નથી કે જે તેઓને મદદ કરે; અને વ્રતો તો યુક્તિઓ છે કે જેનો આશ્રય નખળા લોક કરે છે. પાંચથી દશ હજાર માણસોને ઉત્સાહ અને હોંશથી એકઠા થતા હું હમેશાં જોતો. તેઓની દૃઢતા તેઓના રહેરા ઉપરથી જ જણાઈ આવતી. પરંતુ તેને બદલે એક દિવસ મેં માત્ર બે હજાર માણસોને એકઠા થયેલા જોયા; અને તેઓનાં મોઢાં ઉતરી ગયેલાં દેખાયાં. અમે તે જ અરસામાં એમ પણ સાંભળ્યું હતું કે અમુક એક ચાલમાં વસતા મીલમજૂરોએ સભામાં આવવા ના પાડી છે અને

વીસ ટકાનો વધારો સ્વીકારવાની અણી ઉપર છે. અને તેઓ અમને સંભળાવતા હતા (અને હું ધારું છું કે તેમાં તેઓ વાજખી હતા) કે અમારી પાસે મોટર ગાડીઓ છે, પુરતું ખાવાને છે, સભામાં હાજર રહેવાનું અને મરણ આવે તોપણ મક્કમ રહેવાની સલાહ આપવાનું અમારે માટે સહેલું છે. આવી સ્થિતિમાં મારે શું કરવું જોઈએ? મને તેઓનો વાંધો વાજખી જણાયો. ઇશ્વર ઉપર મને, પ્રત્યક્ષ ઉપર હોય તેવી અચલ શ્રદ્ધા છે. અને હું એમ માનું છું કે ગમે તે ભોગે વચનનું પાલન કરવું આવશ્યક છે. હું જાણુ તો હતો કે અમારી સમક્ષ ઉમેલા માણસો ઇશ્વરથી ડરે છે, પરંતુ લોકઆઉટ અને હડતાળ બહુ લંબાયાથી તેઓ ઉપર અસહ્ય બોજો આવી પડ્યો છે. હિન્દમાં મેં ઘણી મુસાફરી કરી છે. તે દરમિયાન મેં સંકટો માણસો એવાં જોયાં છે કે જેઓ પલકમાં પ્રતિજ્ઞા કરે છે અને પલકમાં તેનો ભંગ કરે છે. મારા ખ્યાલમાં આ પણ હતું કે આપણામાંથી સૌથી સારા લેખાતા માણસોને પણ ઇશ્વરમાં અને આત્મજીવનમાં ઢીલી અને અસ્પષ્ટ શ્રદ્ધા હોય છે. મને લાગ્યું કે મારે માટે આ ક્ષણ પવિત્ર છે. મારી શ્રદ્ધા કસોટીએ ચઢેલી જણાઈ, અને હું વિના સંકોચે ઉભો થયો અને જણાવ્યું કે જે પ્રતિજ્ઞા ભાવપૂર્વક લેવાઈ છે તેનો ભંગ મીલમજુરો કરે એ મારે માટે અસહ્ય છે. એટલે મેં પ્રતિજ્ઞા કરી કે જ્યાં સુધી તેઓને ૩૫ ટકાનો વધારો નહિ મળે, અથવા જ્યાં સુધી તેઓ ઢીલા નહિ થાય ત્યાં સુધી હું અન્ન નહિ લઉં. અત્યાર સુધી આ સભા આગલી સભાઓ જેવી ઉત્સાહી ન હતી; મંદ હતી.

પરંતુ તેમાં હવે જાદુઈ રીતે ઉત્સાહ આવી ગયો. દરેકે દરેકના ગાલ ઉપર આંસુ ટપકવા લાગ્યાં, અને એક પછી એક ઉઠી જણાવવા લાગ્યા કે જ્યાં સુધી તેઓની માગણી કમ્બુલ નહિ થાય ત્યાં સુધી તેઓ કદિ પણ મીલમાં કામ ઉપર નહિ જાય, અને વળી સભામાં હાજર નહિ રહેનારને શોધી કાઢશે અને તેઓના હૃદયને મક્કમ કરશે. સત્ય અને પ્રેમના પ્રભાવનું પ્રાગટ્ય નિહાળવાનો આ એક અમૂલ્ય અવસર હતો. દરેકને એમ લાગવા માંડ્યું કે ઈશ્વરની પાલકશક્તિ પ્રાચીન કાળમાં જેટલી આપણી આસપાસ રહેતી તેટલી જ આજે અમારી આસપાસ છે. પ્રતિજ્ઞા લેવા માટે મને શોચ થતો નથી. પરંતુ મારી તો આ શ્રદ્ધા છે કે જો હું બીજી કોઈ રીતે વર્ત્યો હોત તો હાથ લીધેલા કાર્યોનો મેં દ્રોહ કર્યો હોત. પ્રતિજ્ઞા લીધી તે પહેલાં હું જાણતો હતો કે તેમાં કેટલીક મોટી ખામીઓ રહી જાય છે. મીલમાલિકોના નિશ્ચય ઉપર કોઈ પણ જાતની અસર કરવા આવા પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા લેવી એ તો તેઓ પ્રાંત અણુછાજતો અન્યાય જ કરેલો કહેવાય. હું જાણતો હતો કે તેઓમાંથી કેટલાક સાથે તો હું મિત્રતા ભોગવવા ભાગ્યશાળી થયો છું; પરંતુ તેને માટે હવે હું મને નાલાયક બનાવું છું, અને હું એ પણ સમજતો હતો કે આ પગલું ભરવામાં ગેરસમજાતી થવાનું જોખમ રહેલું છે. તેઓના નિર્ણય ઉપર મારા ઉપવાસની અસર થતી અટકાવવી મારે માટે શક્ય ન હતી. વળી, તેઓના પરિચયથી મારી જોખમદારી વધી હતી, જે ઉપાડવા હું સમર્થ ન હતો. આવા પ્રકારની લડતમાં સામાન્યતઃ જે રાહત મેળવવામાં હું વાજખી ઠરું, તે પણ મજબૂરો માટે

મેળવવા હું અસમર્થ થઈ પડ્યો. હું એ પણ જાણતો હતો કે મીલમાલિકો પાસેથી ઓછામાં ઓછું જે હું મેળવી શકું તેનાથી જ, અને મજૂરોએ લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનાં તત્ત્વોની સિદ્ધિને બદલે તેના સ્થૂળ અર્થની સિદ્ધિથી જ મારે સંતોષ માનવો પડશે; અને તેમજ થયું છે. મેં મારી પ્રતિજ્ઞાના દોષો એક ત્રાજવામાં મુક્યા, અને બીજામાં તેના ગુણો મુક્યા. મનુષ્ય-પ્રાણીનાં એવાં કર્મો તો ક્વચિત જ હશે કે જે સાવ દોષરહિત હશે. મને ખબર હતી કે મારું કર્મ તો ખાસ દોષવાળું છે. પરંતુ બવિખ્યની પ્રજા એમ કહે કે ઈશ્વર સમક્ષ વીસ વીસ દિવસ થયાં લેવાયલી પ્રતિજ્ઞા દસ હજાર માણસે ઓચિંતી તોડી, તેના કરતાં મીલમાલિકોની સ્વતંત્રતા અને સ્થિતિ અણુતટતી રીતે કંફાડી અવસ્થામાં મુકવાથી મારી અપકીર્તિ થાય, એ મને વધારે ગમ્યું. મારી એવી દૃઢ માન્યતા છે કે જ્યાં સુધી માણસો લોઢા જેવા કઠણ થયા નથી, અને જ્યાં સુધી દુનીયા તેઓનાં વચનને, મીડ અને ફારીસીના કાયદા પેઠે કદિ ન તુટે તેવું અચલ ન ગણે, ત્યાં સુધી તેઓ એક પ્રજા થઈ શકતી નથી. મિત્રોએ ગમે તે મત બાંધ્યો હોય, છતાં અત્યારે તો મને લાગે છે કે બવિખ્યમાં આવો પ્રસંગ આવે, તો આ પત્રમાં વર્ણવ્યો છે એવો સામાન્ય પ્રકારનો પાઠ ફરીથી બજવવામાં હું પાછો નહિ પડું.

આ પત્ર હું બંધ કરું તે પહેલાં હું એ જાણનાં નામ જણાવવા ઇચ્છું છું. તેઓ માટે હિન્દને મગરૂર થવા કારણ છે. રાં અંબાલાલ સારાભાઈ મીલમાલિકોના પ્રતિનિધિ હતા. તે એક લાયક ગૃહસ્થ છે; અને ઘણા

કેળવાયેલા તેમ બાહોશ માણસ છે. આ ઉપરાંત તેઓ
 દૃઢ મનના છે. તેમનાં બહેન અનસૂયા બહેન, મીત્રમજુરોનાં
 પ્રતિનિધિ હતાં. તેમનું હૃદય કંચન જેવું નિર્મળ છે,
 અને ગરીબો પ્રતિ અતિ દયાળુ છે. મીત્રમજુરો તેમને
 પૂજે છે, અને તેઓ ઉપર તો તેમના શબ્દની અસર કાયદા
 સમાન છે. મેં કોઈ એવી લડત સાંભળી નથી કે જેમાં
 ખટાશ માત્ર નામની જ હોય અને બન્ને પક્ષ વચ્ચે આટલો
 બધો વિનય હોય. આવું મધુર પરિણામ, મુખ્યતઃ
 રા. અંબાલાલ સારાભાઈ અને અનસૂયા બહેનના લડત
 સાથેના સંબંધને લઈને આવ્યું છે.

નવજીવન પ્રકાશન મન્દિર

અ મ દા વા ઠ

*

રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય

	મૂલ્ય	ચોરટાજ
હિન્દસ્વરાજ (મહાત્માજીએ આફ્રિકામાં 'ઇન્ડીયન ઓપીનીયન'માં લખેલાં મૂળ લખાણ સાથે મેળવેલી પ્રમાણબૂત આવૃત્તિ; સ્વદેશી કાગળ અને ખાદીનું પૃંદું.)	૦-૬-૦	૦-૨-૦
ગાંધીજીની જીખાની (૧૯૧૬ના રમખાણોની તપાસ કરવા નીમાયેલી હંટર કમિટી સમક્ષ આપેલી)	૦-૬-૦	૦-૧-૦
અરજીનવાણી (સરળ અને સચોટ ભાષામાં આત્મદર્શન કરાવનારાં અરજીન ભગતનાં ભજનોનો સંગ્રહ)	૦-૧૨-૦	૦-૨-૦
આશ્રમમજનાવલિ (સત્યાગ્રહાશ્રમમાં સવારસાંજની પ્રાર્થના વખતે ગવાતાં ગુજરાતી, હિન્દી, મરાઠી અને અંગ્રેજી ભજનોનો સંગ્રહ; દેવનાગરી લિપિ, અને ખાદીનું પૃંદું.)	૦-૧૨-૦	૦-૨-૦
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-મૂલ (સરળતા- પૂર્વક સાથે રાખી શકાય તેવી સુધડ આવૃત્તિ)	૦-૮-૦	૦-૧-૦

*

બાલસાહિત્ય

ચણીબોર (બાલકવિતા) .	૦-૪-૦	૦-૧-૦
ચણીબોર સંબંધે શિક્ષકો સાથે વાતચિત શિક્ષકોને મફત		
ચાલણુમાડી—નાની (બાળવૈદ્યી)	૦-૧-૩	૦-૦-૬
ચાલણુમાડી—મોટી ”	૦-૩-૦	૦-૦-૬
ચાલણુમાડીના શિક્ષકોને	૦-૧-૦	૦-૦-૬

•

છપાય છે

હિન્દ કેમ પાયમાલ થયું ? (એ મથાળા નીચે ‘નવજીવન’માં
આવતા લેખોનો સંગ્રહ)

જેલ ડાયરી (શ્રી૦ રાજગોપાલાચારીની રોજનિશિ—જેમાંથી
‘નવજીવન’ના વાચકોને નમૂના મળ્યા હતા.)

પૂર્વરંગ (આર્યાવર્તનો ઇતિહાસ—લેખક: અધ્યાપક કાલેલકર
અને શ્રી૦ નરહરિ પરીખ)

રાયજી (૯-૧૦ વર્ષનાં બાળકો માટે શ્રી૦ જીવતરામ દવેએ કરેલો
બાલકવિતાઓનો ખીન્ને સંગ્રહ)

ગાંધીજીનું 'નવજીવન'

ગાંધીજીનાં 'નવજીવન'નાં લખાણો।

૫૬ પાનાંનું એક પુસ્તક-કિં. રૂ. ૦-૮-૦

કુલ ૧૮ પુસ્તકનું લવાજમ-રૂ. ૮-૦-૦

પહેલું પુસ્તક

૧૮-૧૧-૨૨ને રોજ પ્રકટ થયું છે.

લખો

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર-અમદાવાદ
